

АБҒАҢСЫЗ БЕҒИЕВ

Аблязиз ВЕЛИЕВ

СЫНЪЫРСЫЗ АЛЕМ

Симферополь
И. Гаспринский адына Медиамеркез
2016

ББК84-4(Крмтат)
В27

Тувгъан тиллерде эдебият нешир этюв Консультатив кенъеши тарафындан тасдикъланды. Миллетлерара мунасебетлери ве сюрюнликке огъратылгъан гражданларнынъ ишлери боюнджа девлет комитетининъ маддий ярдымы иле нешир этильди. Сатылмаз.

В27 Велиев А.
Сынъырсыз алем: И. Гаспринскийнинъ иджадынен багълы макъалелер. — Симферополь: КъДЖДММ «И. Гаспринский адына Медиамеркез», 2016. — 96 с. — Къырымтатар тилинде.

ISBN 978-5-9908159-2-6

ББК84-4(Крмтат)

В27 Велиев А.
Мир без границ: статьи о творчестве И. Гаспринского. — Симферополь: ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского», 2016. — 96 с. — На крымскотатарском языке.

ISBN 978-5-9908159-2-6

ББК84-4(Крмтат)

БИЗИМ ЮВАМЫЗ

Чурюк сувнынъ боюнда
Исмаил бей багъчасы.
Даим мында янъгъырай
Чешит халкълар лехчеси.

Зияретке келелер
Узакъ, якъын ерлерден.
Бу азбарда, бу эвде
Атамыз юрьген экен.

Мубарек адымлары
Бугунъ биз ичюн тансыкъ.
Зира онынъ аркъалы
Биз дюньяны таныдыкъ.

Миллетлерге къалдырды
О инсан буюк багъча.
Бу — илим багъчасыдыр,
Джумлеге дерс олмакъта.

Алла разы олсун деп,
Этемиз онъа дуа.
Гаспралынынъ эви
Эпимизге бир юва.

А. Велиев
22.03.2015 с.

ИСМАИЛ ГАСПРИНСКИЙ ВЕ КЪЫРЫМТАТАР БАЛА ЭДЕБИЯТЫ

*М*иллетнинъ атасы, деген улу адгъа наиль олгъан, тюрк дюнъясында озюне дегерли ер къазангъан, вефатындан сонъ да миллетнинъ рухий бабасы олып къалгъан мешур мутефеккир, маарифчи, нашир, муаррир, публицист, джемаат эрбабы Исмаил Гаспринский къырымтатар бала эдебиятыны инкишаф эттирювге де пек буюк иссе къошты.

Исмаил Гаспринский тасиль саасында инкъилябий иш япты. Мектеп тасилини мукеммеллештирюв саасында котерген гъаелери Къырымда, Поволжьеде, Кавказда, Орта Асияда, Сибирьде, Догъу Туркистанда юз бинълернен адамнынъ дюнъябакъышыны денъиштирди.

Исмаил оджа теклиф эткен ве озю ишлеп чыкъкъан янъыджа окъутув усулы, эбет, къадимистлер тарафындан ред этильди, къатты къаршылыкъкъа огъратыл-

ды. Лякин эписи бир яваш-яваш джадид усулы, яни янъыджа окъутув усулы кет-кете инкишаф этти, къабул олунды, мувафакъиет къазанды.

Элифбе реформасы, окъутув реформасы улу гуманист Исмаил Гаспринский гъаелерининъ тантанасынен екюнленди.

Янъыджа окъутув реформасыныогге сюрер экен Гаспринский тек сёзнен дегиль де, амелий ишнен де озъ гъаелерине ёл ачты. Онларнен ве атта демек мумкюн ки, юзлернен дерсликлер, къулланмалар язды. «Терджи-ман» басмаханесинде «Къырает-и тюркий» (1894 с.), «Нумюне-и хаттат ве ресим» (1894 с.), «Рехбер муаллимин яки муаллимлер ёлдашы» (1898 с.), «Атласлы джогърафия» (1901 с.), «Усул-и эдеб» (1901 с.) аз вакъытта окъумакъ ве язмакъны огреткен «Ходжа-и субъян» (1902 с.), «Талим-и къырает ве малюмат-и нафия» (1910 с.) киби китапларны язып нешир эттирди. Бу дерсликлернинъ базылары сонъундан онларнен кере текрар нешир олунды.

1910 сенеси октябрь 8(21)-де Гаспринский «Терджи-ман» газетасына иляве оларакъ афтада эки кере чыкъкъан «Алем-и субъян» («Балалар дюньясы») илявесини чыкъарып башлады ве о, беш йыл девамында мунтазам чыкъып турды ве тек Исмаил Гаспринскийнинъ вефатындан сонъ — 1915 сенесинден — яваш-яваш эксильди ве токътады.

«Алем-и субъян»да масаллар, икяелер, дерслер, тербиевий насиатлар, халкъ тасили акъкъында ве

тербие мевзуларында макъалелер басыла эди. Бир чокъ алларда, Франция шаркъшынаслыкъ меджмуасы «Revue du(e) Monde musulman» язгъанына коре, тюркий тиллерде чыкъкъан дигер мемлекетлернинъ неширлери «Алем-и субъян»дан эсерлерни озъ саифелеринде кочюрип баскъанлар. Бойлеликнен бу нешир къырымтатар бала эдебиятына темель къойды, демек мумкюн.

Исмаил Гаспринскийнинъ озю бир сыра бала ширлери ве икяелери язып, оларны «Терджиман»да, «Алем-и субъян»да бастырды. Месея, онынъ «Къырым» шиирини алайыкъ:

Бунъа «Ешилъ ада» дерлер,
 Юдже маали Чатыр-дагъ.
 Бунынъ бир тарафы чельдир,
 Бир тарафы багъча-багъ.
 Келир сувлар яйлялардан,
 Не гузельдир бойлары.
 Алтын ашлыкъ тарлалары,
 Къозулары, къойлары.
 Отер къушлар саба, акъшам,
 Олур язда гулистан,
 Эр не тараф козь идерсенъ —
 Алтын ашлыкъ, багъ-бостан.
 Пек гузельдир аб-авасы,
 Яй ве джай, джай ве яй,
 Шеэрлернинъ эскилери:

Къарасув, Багъчасарай.
Толу эди халкъымызнен
Ешилъ ада бир заман,
Аз дегильди юртумызда
Алим, батыр, къараман.
Зевал кельди, юрт бозулды,
Къач ве кочь, алдав иле,
Кетти халкълар, кельди ятлар
Башкъа ал ве диль иле.
Унутманъыз, чоджукъларым,
Къырым сизинъ Ватандыр,
Саип олунъ бу Ватана
Чалышып эдеп иле.
Бунъа Ешилъ ада дерлер,
Юдже маали Чатыр-дагъ.
Бунынъ бир тарафы чельдир,
Бир тарафы багъча, багъ.

И. Гаспринскийнинъ «Аман, огълум!» шири де
озюнинъ мундеридже ве гъаеси джеэтинден яшларгъа
насиат оларакъ язылгъан къыйметли эсердир.

Аман, огълум!

Аман, огълум, сатма сакъын,
Элинъдеки топрагъы.
Ананъ киби сени беслер,
Берекетли къучагъы.

Пичен, арпа, аш истемез,
Верир санъа бунлары.
Сефиль-резиль олма сакъын,
Сатып ана топрагъы.

Едиклеринъ, ичдиклеринъ
Эп бу топракътан келе.
Джебинъдеки акъчалары
Санъа бу топракъ вере.

Алма, армут, арпа-богъдай,
Багъ ве бостан — джумлеси,
Топрагъынъ вердиги байлыкъ...
Сатма сакъын топрагъы...

Оны билип, севмелисинъ
Чайыр иле багъчайы.
Акъча сувдыр, акъар китер,
Битиирсинъ акъчайы.

Багъча китти, акъча китер,
Битиирсинъ акъчайы.
Аман, огълум, топла акъча,
Кери къайтар багъчайы.

Бакъ, сенинъ бир чайырынъ бар...
Не гузельдир чокърагъы,
Шырыл-шырыл келе сувы,
Ярыш къара топрагъы.

Лянет идер санъа чокъракъ,
Сатма, сакъын чайыры.
Эгер сатсанъ, чевирирсинъ
Феная сен хайыры!

Сач тарлая арпа, богъдай,
Ишле, бекле тарлайы.
Бир сачарсынъ — он алырсынъ,
Унутмайыш худаиы.

Бир чувал богъдая къаршы,
Алтын, кумюш верирлер.
Кереклеринъ эр не исе —
Бунлар иле келирлер!

Аман, огълум, сатма сакъын,
Элинъдеки топрагъы,
Ананъ киби сени беслер
Берекетли къуджагъы.

Пичен, арпа, аш истемез,
Верир санъа бунлары.
Сефиль-резиль олма сакъын,
Сатып ана топрагъы.

И. Гаспринскийнинъ несир эсерлери арасында онынъ балаларгъа багъышлангъан «Иван ве Сулейман» икяеси де бар. Бу эсер эки кере — бир кере

«Терджиман» газетасында, экинджи кере «Иляве-и Терджиман»да (1897 с, апрель 20 ве август 31) дердж олунды. Эр экисинде де «девамы бар» деп язылса да, сонъундан ич бир ерде девамы басылмагъан. Затен эсернинъ манасындан анълашыла ки, о, екюнленген.

Мен 2006 сенеси сентябрь айында бу икяени латинджеден транслитерация япып, «Янъы дюнья» газетасынынъ 38 ве 39-нджы санларында бастыргъан эдим. Икяеде, къомшу олуп яшагъан Петроогълу Иван ве Асаногълу Сулейман акъкъында лаф кете.

Олар секиз яшына кельгенде башлангъыч мектепке окъумагъа берилелер. Сулейман мектепке, Иван школагъа бериле. Олар бойле мектеплерде 4 йыл окъуйлар. Иван окъуп язмакъны, эсапны эм де Инджильни огрене. Сулейман исе бир сене элифбени огрене, сонъра 3 йыл девамында Келиме-и Къадим-и огренип, Къуранны хатм этмекни огрене.

«Бала артыкъ окъумасыны огренди», — деп, оны мектептен алалар. О, язмакъны бильмез, эсаптан да хабери ёкъ эди.

Учь кере хатм эттиги Китаб-и Мукъаддеснинъ (Къураннынъ) биринджи саифесининъ биринджи сатырынынъ биле манасындан хабери ёкъ эди. Чюнки буны онъа огретмедилер.

Бойлеликнен балалар 12 яшкъа еттилер. Мария къадын Ивангъа, Алиме ханым Сулеймангъа ба-

къып къувандылар. Аналар озь эвлятларына буюк умютлер беслей эдилер. Бир къач сенелерден олар адам олып, озьлерини ве валиделерини раат ве бахтлы этеджеклер деп, умют беслей эдилер.

Арадан кене бир йыл кече. Мысырда яшагъан франсыз туджарларындан Мусью Бардо юртумызда тиджаретнен огъраша эди. Шу себептен о, йылда бир-эки кере Къырымгъа келип кете эди. Онынъ Мысырда буюк тюкяны ве анбарлары бар, оларда 30—40 адам чалышыр, оларгъа яхшы айлыкълар төлей эди. Мусью Бардо шаркъ халкъларыны биле ве севе эди. Шу себептен шеэримизге даа бир кере кельгенде озюнде чалыштырмагъа эки баланы алып кетеджегини айтты. Тербиелерини незарет этеджегини, назарий ве амелий бильгилерини мукеммелештирмекни озь бойнына алды. Яхшы мааш ишандырды. Бу ишке Иваннен Сулейманны теклиф эттилер. Мааллеге келип балаларнен корюшти, бегенди. Чюнки яхшы балалар эдилер.

Мария къадыннен шахсен корюшти ве Алиме ханым иле маалле имама вастасынен хаберлешип балаларны истей. Аналар разы олмадылар. 13 яшындаки балаларны насыл этип Мысыр киби узакъ бир мемлекетке ёлласынлар. Не вакъыт ве насыл келирлер? Асретине даянырлармы?

«Бу ерде олгъан Дженабы Хакъ Мысыр ульке-синде де вардыр», — деп Мария къадын огълуны

тиджаретке бермеге разы олды. Иван Мусью Бардо иле кетти.

«Къысмети верен Дженабы Хакътыр, вереджек олса бурада да верир», — деп, Алиме ханым Сулейманныёлламады. Онынъ ерине Бедрос Устанынъ огълу Богъос кетти. Туджар, Сулейманны алып кетмек ичюн чокъ огърашса да, кяр этмеди.

Арадан 2 сене кечти. Иван анасына айда 1 лира ёлламагъа башлады. Сулейман бир иш буламайып, Ахмет агъанынъ янында къаведжи олмакъ узере бир сене богъаз токълыгъына чалышты. Бу да эдепли, баба досту олгъаны ичюн япылды. О, сонъра бир йылдан сонъ 60 къуруш айлыкъ ала биледжек эди.

Анасы Алиме ханым зар-зор гечинип, кимерде 24 саат ачлыкъ чекерди.

«Къысмети бойле экен», — деп, севгили огълуны эвлendirмек хаялынен яшады. Амма кет-кете вазие-ти феналашты, вефат этти.

Мария къадын исе огълундан кельген лиралардан бир йыл ичинде эки сыгъыр, экинджи сенеси исе кене бир сыгъыр алып, яхшы бир «сютчи» олды. Бу арада огълу да бир кере эвлерине келип кетти.

* * *

Иван Мысырда, Сулейман Ватанында чалышаракъ, кене бир къач яш буюдилер. Етишкен деликъанлы йигитлер олдылар. Сулейман къаве

оджагъындан айрылмай эди. Иван Мысырда арапча ве бир микъдар франсызджа ве инглиздже тасиль алды, бир сыра сеятларда булунды, буюк тиджарет сырларыны менимседиди.

Иван йылда бир кере анасына кельгенде досту Сулейманны да бахшышсыз къалдырмаз эди. Бош вакъытларыны онынъ къавеханесинде кечире эди. Иван энди «Иван Челеби» олгъан эди. Сулейман онъа бакъып: «Анам разы олгъан олса мен де шимди оджакъта куль къарыштырмаз да, бир туджар олур эдим», — деп хаялланырды.

Арадан бир къач сене даа кечти. Къысмети чыкъып, Сулейман бир къызгъа эвленди. Къаведжилик онынъ кечинмесине етишмей эди. Эр насыл олса да, «ачлыкътан ольгеннинъ мезары ёкъ» дегенлери киби, тырышып, бир къач капик къазана ве иншалла келеджек яхшы олур деген умютнен яшай эди.

Иван Челеби кене бир дефа кельгенде достунынъ кедерли экенини корип, онъа ярдым этмек истеди. Мусью Бардогъа ишанчлы бир адам керек олдугъындан Сулейманны апайынен берабер Мысыргъа давет этти. Бериледжек мааш пек о къадар чокъ олмаса да, къаведжилегинъкинден эппейи чокъ эди. Бир къач сене Мысырда олса, озюни косътеребилсе, илериде бельки Мусью Бардонынъ бу ердеки векили олабилрди. Сеферге керек олгъан беш-он акъчаны Иван береджек олды.

Достунунъ бу теклифи Сулеймангъа пек хош кельди. Мысыргъа кетеджек олды. Омюринде насылдыр бир енъи девир ачыладжагъына мемнюн олды. Досту Ивангъа гонъюльден тешеккюр бильдирди.

Ятсыдан сонъ къавени къапатып, эвге келип, зевджесине козь айдын оларакъ:

— Алымыз эйилешеджеге бенъзей, къысметимиз ачыла, Иван Челеби манъа яхшы бир иш теклиф этти, — дей. Айлыгъы 2 лира, бир къач йылдан сонъ бу тарафта векиль биле олабиледжек экеним, — дей.

— Алла версин, пек гузель, эфендим, — дей апайы. — Дюнъ гедже атта руямда къызыл аякълы бир аткъа мингенинъизни корьген эдим.

— Бунъа не къадар севиндим, билесинъми? Оджакъ башында джаным янмыш, гонъюлом къарармыш эди. Байрамлар кельгенде санъа он аршын басма, кендима бир къушакъ аламаздым. Илериде бойле сыкълетликлер корьмемиз иншалла, — дей Сулейман.

Сонъ апайы биле ки, Мысыргъа, параходнен 40 саат кетмек керек оладжакъ.

— Аман эфендим, сиз шашырдынъызмыне! Инсан азыр ишини быракъып, къалкъар, Мысыргъа кетерми? Мен белледим, ишинъиз бу ерде.

— Бу ерде ойле ишлер, анбарлар, нешлесин?

— Анбарлар олмаса да, отьмек вар я?! Эки сене-ден берли кечинемиз, ачтан ольмедик.

— Ойле амма.

* * *

Сулейманнынъ арзу-хаяллары боша кетти. Къадыны денъизге атылгъан демир киби еринден кочьмеге исте-мей эди. Сулейман не къадар къандырмагъа тырышса да, бошкъа кетти. Апайы 40 дереден сув, 40 дереден таш кетирип, Мысыр ёлуны къапатты. Сулейман кене къаведжилегинде къалды. Иван Челеби башыны сал-лап, достуна 5—10 акъча икрам этип, ишине кетти.

Сулейман там 20 йыл даа оджакъ башында къал-ды. Сакъал етиштирди, оны чалартты. Заваллы бутюн омюр шай чалышты, беш пара арттырамады. Лякин сакъалына урьмет этип, «къаведжи Сулейман» исми иле яшады. Ахыр-сонъу «къаведжи Сулейман агъа» деп чагъырылмагъа наиль олды.

* * *

Исмаил Гаспринский уянув деври къырымтатар бала эдебиятына темель къойгъан эрбаплардан би-ринджисидир демек мумкюн. Ондан сонъки несиль Исмаил оджанынъ бу саадаки ишлерини девам эт-тирди. У. Ш. Тохтаргъазы, А. Чергеев, А. Одабаш, Дж. Керменчикли, М. Нузет, Я. Шакир-Али киби эдишлер исе И. Гаспринскийнинъ замандашлары ола-

ракъ о башлагъан ишни инкишафэттирмеге биринджи-
лер сырасында иссе къоштылар.

Белли несирджимиз Шамиль Алядин 1927 сенеси
даа 15 яшында экенде «Яш къувет» газетасында озю-
нинъ улу устазымыз, оджамыз Исмаил Гаспринский-
ге багъышлап язгъан «Танъ бульбули» деген шиирини
бастыргъан эди.

Бу, шегиртнинъ устаз огюндеки теменнасыдыр. Бу,
кечкен йыллар ичинде миннетдар миллет эвлятлары
озь оджасына багъышлап нидже-нидже шиирлер, те-
шеккурнамелер язды ве язаджакъ.

Эбет, энди къырымтатар бала эдебияты баягъы
аякъкъа турды, тикленди, инкишафэтти. Лякин биз бу
ишнинъ башында улу атамыз Исмаил бей Гаспринский
тургъаныны ич бир вакъыт унутмадыкъ ве унутма-
мыз.

10.09.2011 с.

ИСМАИЛ ГАСПРИНСКИЙНИНЪ
ЗЕМАНЕ ОКЪУЙЫДЖЫСЫНА
БЕЛЛИ ОЛМАГЪАН
«СУЛТАНЛАРНЫНЪ КЪОНУШМАСЫ»
ПУБЛИЦИСТИК ЭСЕРИ АКЪКЪЫНДА

У

ду атамыз Исмаил Гаспринскийнинъ аяты ве фаалиети акъкъында юзлернен макъале, монография, ильмий эсер язылды. Эбет, бу иш девам этеджеги табийдир.

Бу эрбапнынъ сиясий, маариф, иджадий ве на-ширджилик фаалиетлери шашыладжакъ дереджеде инсанны айретте къалдыра.

63 йыллыкъ къыскъа аяты девамында онынъ япып етиштирген ишлери юз бинълернен адамны, онларнен мемлекетни гъафлет юкъусындан уянтты, нидже-нидже инсанларнынъ козьлерини ачты, оларгъа джете-мен йылдыз олды.

Теэссюф этиледжек ери шунда ки, аля-бугунъ биз Исмаил оджанынъ ич олмадым иджадий фаалиетини тафсилятлы огренип чыкъмадыкъ.

О, 1887 сенеси мейдангъа кетирип, 30 йылдан зияде бир девирде озю баш-къаш олып «Терджиман»ны бутюн дюньягъа таныткъан, бунгъа озюнинъ гъает актуаль, кескин профессиональ чыкъышларынен иришкени эр кеске белли.

Эбет, бугунъ биз онынъ «Френкистан мектюплери», «Дар-уль рахат мусульманлары», «Судан мектюплери», «Къадынлар улькеси», «Арслан къыз», «Кунь догъды», «Иван ве Сулейман» киби бедий эсерлерини билемиз, лякин бунынънен бир сырада Гаспринскийнинъ тедкъикъатчылар тарафындан бу куньге къадар даа тильге алынмагъан, озюнинъ жанр хусусиети джеэтинден гъает къыйметли бир сыра эдебий-публицистик эсерлери де бар ки, оларны кениш окъуйыджылар даиресине танытмакъ керек.

Бугунъ мен Исмаил оджамызнынъ иште бойле бир эсеринде токъталмакъ истейим. Бу, онынъ «Мукъалеме-и селятин», яни «Султанларнынъ къонушмасы» адлы эсеридир. О, «Терджиман» газетасында девамы суретте 1906 сенесининъ декабрь 22 (№ 144), декабрь 25 (№ 145), 1907 сенесининъ январь 8 (№ 3), ве январь 22 (№ 7) санларында басылгъан.

Эгер жанр джеэтинден янашаджакъ олсакъ, оны фантастик икяе де демек мумкюн, публицистик макъале де демек мумкюн, тарихий очерк де демек мумкюн. Чюнки о, юкъарыда къайд этильген жанрларнынъ талапларына толусынен джевап бере. Эсернинъ темелинде конкрет ерлер ве тарихий шахыслар, конкрет

девирлер ве вакъиалар тура. Месея, Къыблет-уль ильм-у эдеп, яни илим ве зарафет къыбласы олгъан Самаркъанд шеэри, Самаркъанднынъ къадимий меркези Афрасиаб, Шах-и Зинда, Тимурленк дюрбеси, инсанларнайретте къалдыргъан лятифбир иншаат — Бибиханым медресеси; Шах Тимур, Сеит Берке, Султан Абдуль-Азиз хан, Эмир Насреддин шах, Исмаил Паша, Аталыкъ Гъазы Якъуп хан, къокъандлы Худаяр хан, Шейх Шамиль, Шейх Джемаледдин киби сымалар. Эсерде беян этильген вакъиалар шу шахысларнынъ кечмиштеки фаалиетлеринен багълыдыр.

Исмаил Гаспринский шахсен озю тарихий Самаркъандны зиярет эткени ве юкъарыда адларыны айтып кечкенимиз ерлерде булунып, алгъан теэссуратларыны пек меракълы беян эте.

Ве, ниает, икяеджи Тимурнынъ сонъ мекаяны олгъан Тимурленк дюрбесине кире. Окъуйыджынынъ бутюн дикъкъатыны озюне джелъп эткен вакъиалар иште бу ерде фантастик бир муитте олып кече.

Муэллиф башта бир дюрбенинъ аджыныкълы алда олгъаныны, базы ерлери омрагъаныны, базы ташлары тюшкенини, базы язылары силингенини, къапылары ачыкъ ве дюрбенинъ тамамен унутылгъаныны тарифлей.

Мешур руханий ребери, Эмир Тимур оны гъает сайгъан ве урьмет эткен Сеит Беркенин Тимурнынъ къабирлери ян-янаша булунгъаныны айтып, оларнынъ бутюн кечмишлерини козь огюнден кечире.

Олар яшагъан межян, олар девир сюръген заман акъкъында хатырлаяракъ, фикирлер, дуйгъулар ичинде булунып башы дёнмеге башлагъан саниелерде бойле бир фантастик ал юзь бере.

Икяеджи фатиха иле Чин сынъырларындан Акъ денъизге къадар, бузлы Сибириядан атешли Индистангъа къадар мевджут олгъан улу бир тюрк девлетини мейдангъа кетирген Тимурнынъ бу сонъ межянына, яни Тимурленк дюрбеси ичерсине киргенини ве бир къач басамакъ ашагъыгъа энгенини, ян-янаша булунгъан Сеит Берке ве Тимурнынъ сандыкъ ташларыны зиярет этип, юкъарыда къайд эткенимиз киби, эеджандан башы айлангъан дакъкъада Сеит Беркенинъ сандыкъ ташы котерильмеге башлагъаныны, сескенип, мердивенлер янындаки больгенинъ четине, бир кошеге барып сыйыкъып тургъаныны айта.

Сеит Беркенинъ сандыкъ ташы эп котериле, онынъ ичинден къар киби акъ сакъаллы бир пир чыкъа. Шу анъде дюрбенинъ ичи нурнен айдынлана. Я Рабби! Бу не ал?

Сеит Берке азретлери Шах Тимурнынъ сандыкъ ташына элини къояркен: «Огълум!» — дегенинен кене бир таш юкселип, оджасы киби чап-чал сач-сакъаллы Шах Тимур да чыкъа ве экиси де кенди ташлары узерине отуралар.

Тимурленк оджасына бакъа, оджа да: «Огълум, кене бир субетлешмек заманы кельди», — деп джевап бере.

Арада насылдыр сукюнет садыр ола. Дюрбенинъ ичи бинълернен къандиль янгъан киби ярыкълана.

Не ерден ве насыл чыкъкъаны абайланмагъан гъает вуджутлы бир адам пейда ола. О, сандыкъ ташыны айланып кечип, Тимурнынъ къаршысына келе.

— Султан Абдульазиз хан! — дей Сеит Берке. Тимурленк оны селямлагъан киби башыны саллай ве отурмагъа ер косътере.

Къыскъасы, арды-сыра Насредин Шах, Эмир Насрулла Хан, Исмаил Паша, Аталыкъ Гъазы Якъуп Хан, къокъандлы Худаяр Хан дюрбе ичерсине арды-сыра кирип ерлешелер. Олардан сонъ дюрбеге улема къыяфетли кене учъ зат кирген сонъ, башында сарыкълы къалпагъы олгъан бир черкез кирип келе.

— Шейх Шамиль! — дей Берке оджа. Тимур еринден къалкъа. Бутюн топлангъанлар арекетке келелер. Эмир Тимур озюнинъ бу арекетинен шейхке урьмет беслегенини косътере.

Шах Тимурнынъ башы ашагъы эгильген, султанлар меюс бир алда, базыларынынъ козьлеринде яш корюне. Топланты сессизлик ве сукюнет ичерсинде булуна.

Султанларнынъ топлашуву, яни падишаларнынъ меджлиси бир къач дакъкъа сессизлик ве сукюнет ичинде кечкен сонъ, рахметли улема шейх Джемаледдин азретлери чыкъып, элиндеки къара джылтлы, ешилъ язылы китапны ача... Сеит Берке азретлери: «Сиясий хутбе», — деп илян эте ве окъумагъа башлай.

Бундан сонъ девирлер, ханлар, юрюшлер, енъиш ве магълюбиетлер эм де оларнынъ себеплери бирер-бирер

талиль этиле. Яни тарихий бир талиль... Мен оларгъа токъталмайджам.

Къазан ханлыгъынен Москва арасындаки мунасебетлер, Къырым ханлыгъы девринде Къазан ханлыгъынен тиль тапып оламагъаны эр эки тарафичюн насыл феякетлер кетиргени акъкъындаки вааздан сонъ Шах Тимур хутбени токътатмакъ акъкъында ишарет эте.

Топлангъанлар мезар сессизлиги киби сес-солукъсыз отура эдилер. Бираз вакъыт кечкен сонъ Акъсакъ Тимур башыны котерип сёз башлай:

— Эй, улу эмирлер, бейлер, фазилетли инсанлар! Тарих ве миллет назарында меним де пек чокъ къабатым ве къусурларым бардыр. Факъат меним заманым ве сиясетим билинмейип, анълашылмайып къалды. Меним акъкъымдаки фена тюшюнджелер пек илери дереджелерге барды. Чокъ джан къырды, чокъ тахтлары якъты, Русиени, Иранны, Тюркиени, Индистанны басып алды, баш кести ве дюньяны тынч къоймады, чокъ инсанлара зулумлыкъ этти... дерлер. Лякин ареткелерими инсанлар анъламадылар, Аллах анълар.

Джианны басып алувым къан ичиджилик, юрт якъыджылыкъ, шуретперестлик дегиль эди. Менден эвель нидже юзйыллар джесюр миллетим, олюм ве къыргъыннен чекишкен тюрклерим, озь бейлерим, эхлиетсизлернинъ эль астында эди. Идиль къыпчакъларны, Азербайджанны, олар исе Османлыны, къашгъарлылар озьбеклерни, озьбеклер хурасанлыларны, яни агъа къардашны, къардаш агъасыны танымаз алда эдилер.

Дживанлыгъымда Кеши (Мармара денъизи саилиндеки дагъ — **А. В.**) чайырларында, Берке бейлигинде булундыгъым вакъытта миллетимнинъ бойле алы гонълюмни ынджыта эди. Къолумдан кельдиги заман тюрклерни бирлештирмеге, буюк Туркистанны мейдангъа кетирмек истедим. Бир дередже бунъа наиль олдым... Чын сынъырларындан Мармара денъизине къадар, бузлы Дешт-и-Къыпчакътан сыджакъ Инд денъизине къадар, элимдеки Туркистан пек буюк эди. Бир кенарындан бир кенарына юз кунълик ёл эди. Айырылмакъ истеген укюмдарлар ве ханлар пек чокъ эдилер. Бойле буюк бир девлетни, кереги киби бирлешмеген миллетни эльде тутмакъ ве идаре этмек ичюн шиддетли тедбир мытлакъ зарур эди.

Заманымда не тельграф бар эди, не де демир ёлу. Асийлерге вердигим джеза зулум дегиль эди, керек олгъан тедбирлер эди. Ама не файда?..

Сёз бу ерге кельгенде, оджасы Сеит Берке азретлери: «Етер, огълум», — деди. Шах Тимур аякъкъа къалкъып бир кере «ах» чекти. Бутюн мында булунгъанлар аякъкъа турдылар...

Иште, эсер бойле. О, окъуйыджыны, инсанны чокъ тюшюнджелерге далдыра. Тарихны, девирлерни, ханлыкъларны, къурумларны, акъибетлерни...хатырлата.

Эсернинъ тербиевий эмиети гъает буюк.

«АЛЬ НАХДА» ГАЗЕТАСЫНЫНЪ ЧЫКЪУВ ВЕ ЧЫКЪМАЮВ СЕБЕПЛЕРИ

Къырымтатар миллий матбуатынынъ эсасчысы Исмаил бей Гаспринский 1883 сенеси апрель 10-да «Терджиман» газетасыны чыкъарып башлагъан сонъ, онъа иляве оларакъ «Алем-и-нисван», «Алем-и-субьян», «Ха-ха-ха» киби бир сыра илявелер нешир эттирди. Олардан кене бири Къахирада арап тилинде чыкъкъан «Аль Нахда» («Тикленюв») газетасыдыр.

Биз ашагъыда иште шу сонъки илявенинъ чыкъувы ве токътатылувынен багълы меселелерге токъталмакъ истеймиз.

Исмаил бейни факъат къырымтатар халкъынынъ дегиль де, бутюн ислям дюнъясынынъ такъдири де пек раатсызлай эди. Нетиджеде о, бу саада насылдыр денъишмелер япмакъ кереклиги акъкъында тюшюнди. Шу мунасебетнен «Терджиман»да умумий ислям конгрессини тешкиятландырмакъ лязимлиги акъкъында хабер бере. Оны Маджаристаннынъ пайтахты Будапештте яшагъан, «Терджиман»нынъ даимий

абунеджиси, белли шаркъшынас, маджар еудийси Арминиус Вамбери англиз тилине чевирип, Лондонгъа «Таймс» газетасына ёллай. Макъале анда басылгъан сонъ, гъарп мемлекетлеринде буюк шав-шув догъура, батынынъ дикъкъатыны озюне джелъп эте.

Ниает, 1907 сенеси октябрь айынынъ сонъларында франсызджаны мукеммель бильген, лякин арапча бильмеген Исмаил Гаспринский геминен Мысыргъа келе ве арапча бильген бир къазантатар генчини озюне терджиман этип ала. Рамазан айынынъ 25-нде акъшам Мысри-ль Къахирадаки «Континенталь» отелинде 600 къадар мутебер инсанлар узурунда И. Гаспринский хутбе иле чыкъышта булуна. Бу чыкъышнен умумий ислям конгрессини кечирювге давет этти.

Конгресстен макъсад не эди? Асырлар бою, олсун илимде, олсун эснафчылыкъта, олсун медений омюрде ог сафта олгъан ислям дюньясы кет-кете озъ итибарыны джоя. Бир вакъытлар ондан акъыл ве унер огренген мусульманлар Джезаирде еудийлерден, Критте румлардан, Булгъаристанда булгъарлардан, Русиеде эр кестен кериде къалалар. Икътисадиятта, тиджаретте эп ашагъы кетелер. Эгер шай девам эте берсе, бу ислям дюньясыны фелякетке огъратаджакъ. Буны мытлакъ тюзетмек чарелерини коръмек лязим. Насыл этип? Насыл ёлларнен? И. Гаспринский шу хусуста баас эте. Бу меселелерни музакере этмек ве чезюв ёлларыны бельгилемек ичюн умумий ислям конгрессини кечирмек кереклигини айта.

Мен бу ерде Исмаил Гаспринскийнинъ шу корюшювде япкъан марузасыны олгъаны киби толусынен кетирмек истейим.

«Сайын динглейиджилер!

*Ислямиет алемининъ бугунъки алына дикъкъат-ле бакъылырса, эр тарафта, азмы, чокъмы фикирлер уяндыгъы горюлир. Эр этрафта фикирлери арекете гечирен газетелеринъ чыкътыкълары ве базы музакере топлантыларынынъ япылмыш олдугъы эшитилиёр. **Бунлар гузель аляметлердир. Лякин бу гузель аляметлере алданып гъафлет этмек джаиз** (мумкюн — бу ерде ве бундан сонъ бутюн анълатмалар бизимдир — **А. В.**) **дегильдир, бельки хатадыр. Чюнки гъает гериде, аркъада къалдыгъымыздан геледжеги темин ичюн нек чокъ гъайретлер, нек джиддий чалышмалар герекеджектир.***

Сайын динглейиджилер!

*Кузейдеки (шимальдеки) Къазандан, гунейдеки (дженюптеки) Мысыра ве батыдаки Фастан (Меракеш) догъудаки Джава (Ява адасы) къадар араштырыджы гозъле бакъылырса, **ислям огъулларында уйгъарлашма (меденийлешмек) эсерлеринден ве юксельмеден зияде герилеме эсерлери горуледжектер. Медреселер ве мектеплер харап ве файдасыз бир алдадыр.** Къазанч ве мааллий санайы я мункъарыз (сёнген, биткен) олмуш я олмакъ ёлундадыр. Эснафлар сонмектедир, дюньянынъ тиджаретинде иссемиз нек аз къалмыштыр. Умур-и*

саррафиёде (кредит ишлеринде) башлангъычымыз ол-
мадыгъы гиби, денъиз тиджаретинден иссемиз ич бир
пай олмамыш булунуруюз. **Учъ юз миллионлыкъ
бир миллетинъ отуз вапурлы (гемили) бир
денъизджилик ширкети, беи миллион сермия-
лы бир банкасы мевджут дегильдир.**

Сайын динълейиджилер!

Дикъкъат этинъ, эпимизинъ гечим себеплери ан-
джакъ баба, эждаттан къалма топракъларынъ вер-
диги табиий берекет саесиндедир. Унер ве мари-
фетле асыл эттигимиз шей пек аздыр. Берекетли
топракъларымыз бир чокъ шейлер асыл эдиюр. **Бун-
лары дюнья базарларына чыкъарып сатмакъ
дахи элимизден гелъмиюр.** Бундан бойле береке-
тинъ бир иссесини, малымызы накъледен (ташыгъан)
эджнебий гемиджилерине вермеге меджбурыз.

**Тиджарет мейданы олан Авропа, Амери-
ка къыталары изленир (козетир), аранырса
(тапылса) ич бир бельдесинде (шеэр, мемле-
кет) мусульман таджири (тиджаретчиси)
булунмаз. Булундыгъы такъдирде истисна
къабилинден (истисна оларакъ) олур. Шаркъ-
лы таджире раст гелинирсе, я эрменидир, я
румдыр, я яхудийдир, я инд, лякин муслуман
дегильдир.**

Ишбу Мысырда 20 къадар инд магъазалары (тюкян,
анбар) вар. Гузель тиджарет эдиёрлар. Ама, ич бири
муслуман тиджаретханеси дегильдир. Бизим Къа-
занда, Бакуде эр миллеттен таджир ве мисафир

булунур, ама инд я ки мысырлы бир муслуман таджир горуньмез.

Дыш мемлекетлерде иш горемедигимизден сарф-и назар, кенди ватанымызда дахи аджиз къалиёруз. Туран ве Иранынъ, Османлы ве Мысырынъ, Кузей Африканынъ ве Индинъ ерли тиджарети, алыш-вериши йине эджебилеринъ элиндедир.

Сайын динълейиджилер!

«Ягъмур ягъар ичериз, ерден чыкъар ериз» иле бугунъ дюньяда омретмек (яшамакъ) мумкюн исе, ярын бойле айванджа гечинмек ве рызкъ къазанмакъ мумкюн оламаяджакъ-тыр.

Бу мискинлик, бу фаалиетсизлик, бу унерсизлик бизлери битиреджектир.

Эджебисиз ве ялынъыз муслуман чалышанларийла ислям укюметлеринде иш горемийёрлар. Демирёлу, денъиз рыхтымы (иске-ле, ялы), канал, фабрика теэсис олунаджакъ исе, эджеби усталарына, эджеби муэндислерине мухтадж къалыйёрлар. Сёзюнъ къысасы, Атлантик саилинде шехри Рибат, догъуда Шахабад, эп бир дередже бербат. Ишгузар лязим олса ярамиёр Али, Мурад ве Худадат, герек олуюр мытлакъ я Жорж, я Фердинанд.

Сайын динълейиджилер!

Бир къавым, я миллет, сиясий икътидарыны ве истикълялыны гъайбетсе, эбет, буюк йыкъымдыр, буюк зияндыр. Лякин къазанч джабаларынынъ нокъсанлы-

гъы иле, икътисад ве тиджарет мейданында ерини гъайб эдерсе бир дегиль он дефа зияндыр ве инкъиразынъ башлангъычыдыр.

Бутюн ислям халкъынынъ теэссюфли бу алына себеп недир? Эгитимсизлик (тербие-сизлик), джеалет денилirse, бунларынъ себеби недир сорусу гелиёр... Ябанджы миллетлер ве къавимлерден вазгечелим, бундан элли, алтмыш сене эввель, муслуманларла бирликте яшаян, муслуман адетлерине таби булунан эрменилер, гурджилер бир дередже булундыкълары алда бугунъ медени олмада ве юксельмеде бизлерден илерие не иле ве насыл чыкътылар?

Сайын динълейиджилер! Бу аллери душунмелийиз. Алымыз чокъ адджы ве эсеф вериджи (теэссюфлендириджи) бир алдыр. Лякин бунъа къаршы гозъ юммакъ, бу алы гизлемек джаиз дегильдир, хатадыр, къазадыр, гунахтыр. Бу алымызы, бу дердимизи гизлемек дегиль, джадделерде, мейданларда багъырып, чагъырып сёйлемелидир. Ёкълугъыны гизлейен вар олмаз, дердини сёйлемееен шифа буламаз. Дердимизе, чаремизе бакъмалыйыз. Акси алда ичтен чурве, чурве бир гунь душер, яйылыр къалырыз. Сайын динълейиджилер: Меселенинъ алыны, хасталыгъынъ девасыны бенден истемейиниз. Аджизлеринде бу къадар бильги ве къуввет ёкътыр. Анджакъ чокъ сенелердир бу меселе иле огърашыёрум. Лякин чаресини буламуюрым. Асыл арап

къавмынынъ медений къабилиети ве икътисадий фаа-
лиети, тарихи иле мюсрети (исбатлангъандыр).
Къараман тюрклеринъ этиштирдиклери улеманынъ
ве эдиплеринъ эсерлери, Семеркъанд (Самаркъанд)
расатханесининъ (обсерватория) харабелери, бутюн
Асия къанун ве низам вердиклери, бунларынъ дахи та-
бийий истидатларына делилдир.

Туран къавмларындан олан финляндиялыларнынъ
ве маджар «венгерлер»нинъ икътисады ве медений
фаалиетлери джумле тюрклеринъ медений истидат-
ларына дигер бир делилдир. Фарсларынъ, иранларынъ
тарих ве эдебиятлары кеза (бойле) истидатларына
кефильдир. **Демек истиёрум ки, арап, тюрк,
фарс ве инд ислям къавмларынынъ бугунъки
тюшкюнлиги, ярадылыш ве табиатларындан
илери гелен бир ал дегильдир.**

**Бойле исе, фаалиет ве меденийлешме ёл-
ларымызы кестирен, ачыкъ мейданда олан
ислям диними? Хайыр, хайыр,** шерефленмиш бу-
лундугъумуз ислям дини, илерилененинъ, меденийлеш-
менинъ къайнагъыдыр. Эвельдже горюльмуш теракъ-
къимизинъ бельки баш себеби ве арекете гетиренидир.
Эвельдже горюльмуш теракъкъимизинъ бельки баш
себеби ве арекете гетиренидир. Динимиз, бир мукъад-
дес къанундыр ки, «Джумленъиз чалышынъыз, джум-
ленъиз окъуйынъыз, джумленъиз тедебир ве санат иле
яшайынъыз» къаиделерини эмредер. Бизлер исе бугунъ
бу къутсал (мукъаддес) эмирлеринъ тамамен акси-
ни ишлиёруз. Ишсизлик, санатсызлыкъ, джаиллик э

бизде. Себеп, халкъымызынъ бурасындадыр. Икътисадий дюшкюнлигимиз, фикир ве акъыл арекетсизлиги, яни шаркъ алеминде бир фикир, бир эсер ве бир эдип чыкъмасына къаршы, баты дюньясында юз фикир, юз эсер, юз эдип баш гостердиги иляве олунурса, алымызынъ не къадар зор олдугъы даа эйи анылашылабилир.

Ислям алемининъ джошкъунлыгъына бир дередже Америка кытасынынъ кешфи себеп олмуштыр зан-недерим. Догъу ве батынынъ эски ёл иле тиджаретине ислям мемлекетлери умуми кервансарай иди. Буюк истифаделер (файда коре) эдиёр иди. Америка кешфи денъиз тиджаретине, денъиз ёлуйла мейдан ачып, ислям мемлекетлерине кесильме ве дургъунлыкъ гетирди. Бунунъла берабер Аврупада макинаджылыкъ (машинапыджылыкъ) илерилеерек бизим эски усул тезгяхларынъ маллары дередже-дередже пазарлардан чекилип, фабрика ималаты (махсулаты) мейдан алды, гъалебе чалды (гъалебе къазанды). Бу аллар инкяр олунамаз. Бизлери йыкъан, душурен ялынъыз бу олмаса геректир. Бельки даа зиядеси фена адетлеримизден, эвхам (къурунту, меракъ), ве тюрлю хурафелерден (хурафатлардан) илери гельмиштир (келип чыкъкъандыр). Бу беним бир занымдыр. Акъикъий алны кешфе (ачыкъламакъ, тюшюнип чыкъармакъ) икътидарым олмадыгъыны юкъарда сёйледиштим.

Бойле бир меселенинъ һалли (талиль этильмеси, чезильмеси), герилемеизинъ себеплерининъ кешфи ве девасынынъ дузенленмеси (эйилештирильмеси) бир ве я эки адамынъ къудретининъ дышындадыр.

Бинаеналейх (бундан себен), къыса акълыма горе асрымызынъ илим адамларындан, эрдемли (мунаси, ляйакъатлы) кимселерден, иш билен ве эдиплерден къурулу бир топлулыгъынъ бунъа чалышмасына мухтаждыр занедерим. Яни бойле бир меселе ве бойле дертлере чарелер булунабилirse му-темер-и умум-и ислямийе, яни мусульман конгресси гучу иле вуджут булабилir. Хемен (аджеле суретте) шура-сыны аджеле иле арз эделим ки, муслуман конгресси, му-темер-и ислями дедигимден панисламизм яки сиясий бир топланты акъла гелъмесин. Къонушманынъ башындан бери сёйлейип гелъдигим герилик ве душкунлиге сонъ вермек, сосиаль ве экономик тераккъимизе ёл ачмакъ иле асрымызынынъ илерилемесинден иссе саиби олмакъ арзусындан башкъа бир шей олмадыгъы анълашылмакъ геректир.

Бинаеналейх, сиясий мевзулардан бахс эдилъмемек шартлары алтында мутемер-и ислямийейе давет ве топланты япылмасыны зарури горуюр (ум).

Сайын динълейиджилер, ишбу му-темер-и умуми-и ислямийейенинъ, меселя бундан бир сене сонъра Дерса-адетте (Истанбул) яки пай-и тахт-и (пайтахты) таби олан (эмир алтындаки башкент олан) Миср-уль Къахиреде топланмасына азырлыкъ геректир. Ильми ве медени мевзулардан бахсэтеджек бу му'темеринъ (конгресснинъ) вуджудына энгель (мания) оладжакъ себен яки буралардан Дженевреие (Женева) инти-къалине (бир ерден башкъа бир ерге авушмакъ) медж-буриет горемийрум. Эгер бойле исе, эгер арз эттигим

фикир мунасиб исе шимдиден бу ише башламакъ лязимдир.

Занн-ы аджизанеме горе (шубенен бакътыгъыма коре) эввеля Къахиреде мухтерем улемадан, эрдемли кишилерден ве эдилерден «Тедарикат комиссиясы» (азырлыкъ комиссиясы) сечими япылмалы. Бу комиссиян къысаджа конгресснинъ программыны ве эр тарафтан салахиетли (итибарлы) кимселеринъ даветини, дигер комиссияларла хаберлешмейе башлайып, лязим гелен ерлере ресмен башвуруларда (риджада) булунур ве бойледже исям конгрессининъ даветине башланылып. Комиссионнынъ язышмаларына, хаберлешмесине, илянларына бир микъдар масраф лязим оладжакътыр. Факъат эминим ки, пара меселеси ише энгель (мания) олмаз. Бен де ве эр кез иссесини вереджектир. Беним бильдигим бу къадар, герисини (къалгъаныны) исям адеми билир.

Узун узадие башынызы туттугъум ичюн аффынызы тементи эдиёрум».

Шундан сонъ меджлис эхли беш-он дакъкъа эльчырпып Исмаил Гаспринскийни алгъышлай. Исмаил бейден сонъра минберге Шейх Али Юсуф чыкъа ве пек яхшы, анълайышлы, ич бир хусуры олмагъан хутбе ичюн тешеккюр бильдирип, Исмаил бейнинъ теклифи эр кес тарафындан бегениледжегини ве къабул этиледжегини айта эм де исям конгрессининъ даветине хызмет ичюн мухтерем инсанлардан тертип этиледжек азырлыкъ комиссиясынынъ лейхасыны такъдим эте.

Гаспринскийнинъ бу корюшювдеки чыкъышы «Терджиман»да басыла. Гаспринскийнинъ ильк Къахира зияретинден сонъ, арадан эки кунъ кечкенинен конгресс теклифини даа илери ташымакъ узъре бир тешкилий комитет тизиле. Къахиранынъ илери адамларындан, Аль-Азхар ислям университетининъ ректоры Селим аль-Бешрининъ эвинде топлангъан бу комитет кенди арасындан конгрессни тертип этмекле огърашаджакъ бир мутешеббюс эйет сече. Эйет кениш бир сиясий фикир ве диний горюш ёлуны темсиль эткен, эсас оларакъ бири-бирини анълагъан группаларгъа менсюп кишилерден мейдангъа кельген эди. 1908 сенеси январь 21-де эйет тарафындан конгресс низамнамеси ишлеп чыкъыла. О, арапча, тюркче, инглиздже, франсызджа ве фарсча азырланыла ве османлы матбуатындан гъайры, мусульман ве христиан неширлеринде де илян этиле.

Конгресс материалларыны ве гъаелерини тешвикъ эткен бир газета лязим эди. Иште буны козь огюне аларакъ, Исмаил бей Къахирада «Терджиман» газетасына иляве оларакъ арап тилинде «Аль Нахда» («Тикленюв») ады иле газета чыкъарып башлай. Онынъ биринджи саны 1908 сенеси февраль 15-те джума куню 2000 нусхада чыкъа. Бу газетанынъ ёнелиши (ёлу) янъылыкъ, исляат ве илерилемек фикирлерини ачмакътан ибарет эди. Бу сан мысыр халкъына хитабен «Фелляхлара хитап» макъалеси иле ачылды.

Газета окъуйджылар тарафындан гъает гузель къабул олунды. Эписи олып арап тилинде онынъ 16 са-

ныны чыкъармакъ, сонъра Истанбулда 16 саныны тюрк тилинде, даа сонъ Техранда 16 саныны фарс тилинде ве ниает Делиде 16 саныны урду тилинде чыкъармакъ ниетинде эди.

Лякин конгресс этрафында гъает къызгъын мунакъашалар, къаршы турувлар башланды. Мысырда чыкъкъан чешит ёнелиш ве бакъыштаки «Аль-Урватуль Вуска» («Къопмаз багъ»), «Аль-Менар», «Аль-Лива»), «Аль-Ахрам», «Аль-Мукъаддам» газеталарынынъ чокъусы конгрессни чаналатмакъ ичюн эллеринден кельген эр шейни яптылар. Конгрессни отъкерюв ери ве вакъты, гъаелери акъкъында да чокъ ерли, ерсиз мунакъашалар олып кечти. Бунынъ кечирильмеси не аякъ чалгъан Русиели мусульманлар ве неширлер де аз олмадылар (меселя, «Русие», «Шаркъ рус» газеталары, «Аль-Мукъаттим» нешири, «Ульфат» газетасы, ташкентли молла Абдурешит Ибрахимов киби джайиль моллалар).

Бутюн булар конгресске азырлыкъ ишлерине буюк бир федаийлик иле янашкъан Шейх Мухаммед, Тевфикъ аль-Бекрийнинъ джиддий бир рухий раатсылыкъкъа дучар олмасы иле екюнленди. Аль-Бекрий бутюн вазифелеринден чекилерек, Бейруттаки бир рухий хасталар хастаханесине ерлештирильди. Бу, 1911 сенеси олды. Бойлеликнен, Гаспринскийнинъ о замангъа ниет эттиги темеллер дагъылды.

Бу ишке Истанбул да умумен къаршы эди. Айткъанларына коре, конгрессни Тюркиеде кечирмек истег

барлыгъыны эшиткен тюрк султаны II Абдулхамид учъ гедже юкъламагъан.

«Аль Нахда»нынъ эписи олып учъ саны (экинджи саны март 3-те ве сонъки саны март 6-да) чыкъкъан сонъ, газета озъ фаалиетини токътатты. Албу ки, о девирде бу гъаени къапкъач тутуш алгъан немселер 2—3 ай ичинде Австрия пайтахты Венада 37 алман ширкети ве миллий группалар векиллерининъ топлашувыны, инглизлер де, Русие, Булгъаристан, Югославия ве дигер славян мемлекетлери бирлешип, озъ дюнья конгресслерини отъкердилер.

Бу конгрессни кечирюв гъаеси тек Гаспринскийден чыкъты, десек янълыш олур. 1893 сенеси мусульман сиясетчиси ве фаали Джемаледдин Афгъани, онынъ мысырлы ёлдашы Мухаммед Абдух ве Решид Риза эм де арадан беш йыл кечкен сонъ Мухаммед Абдух ве Решид Риза эм де дигерлери бойле конгресслерни кечирюв тешеббюсинен чыкъышта булунгъан эдилер. Лякин бу саада Гаспринскийнинъ бакъышлары оларнынъкинден бам-башкъа эди. 1926 сенеси майыс 13—19 кунълери Къахирада Хилафет дюнья мусульманлары конгресси ве 1926 сенеси июнь 7—июль 5-те Меккеде мусульман дюньясынынъ конгресслери кечирильди. Лякин олар Гаспринскийнинъ теклиф эткенинден тамамиле фаркълы эди. Булардан биринджиси о сырада озъ бакъышларыны башкъаларгъа тыкъыштырмагъа арекет этип япылгъан олса, экинджиси Саудия ханеданы тарафындан янъы эльге кечирильген Мукъаддес шеэрлердеки ишлернинъ нормаллештирильмеси иле

багълы эди. Лякин Исмаил Гаспринскийнинъ тюшюнген шекильде дюнъя мусульманларынынъ конгресси аля даа отъкерильгени ёкъ.

«Аль Нахда»нынъ омюри къыскъа олса да, о, мусульман дюнъясынынъ козюни ачып етиштирди. Умуджиан Мусульман Конгрессининъ ичтимай-сиясий нешири оладжакъ бу газетада ислям алемининъ актуаль проблемлери, мусульман халкъларынынъ кечмиштеки ве бугунъки вазияти эм де бойле кетсе онынъ келеджеги насыл олабиледжеги, бунынъ ичюн тюрк-арап дюнъясынынъ халкълары нелер япмакъ кереклигини айтып етиштирди.

Газета сиясий меселелерни котермемекни (чюнки ойле япса бутюн гъарп мемлекетлери аякъкъа тураджагъыны Гаспринский биле эди), эсасен икътисадий, медений ве тасиль эм де диний меселелерни реформа япмакъ киби энъ зарур сааларны котермек ве омюрге кечирмеге ярдымджы олмакъны къарарлаштыра эди.

Газетанынъ редакциясы Къахирадаки «Минерва» мусафирханесинде ерлешкен олып, афтада эки кере чыкъмакъны къарарлаштыра эди. Теэссюф ки, ниетлер бошкъа чыкъты. Бунъа бакъмадан газета озъ ишини япты ве тарихта белли из къалдырды.

КЪАЗАХ ВЕ КЪЫРГЪЫЗЛАРНЫНЪ ОЗЫГЮНЛИГИНИ КЪОРЧАЛАВДА «ТЕРДЖИМАН» ГАЗЕТАСЫНЫНЪ РОЛЮ

*К*ъазах ве къыргъыз халкълары узакъ тарихкъа малик олгъан тюркий миллетлер олып, озьлерининъ омюрлеринде чокъ къарсамбаларны яшап кечирген, чешит къурумларны башларындан аткъаргъан ве сагъ-селямет яшап, озь юртларыны чечеклендирген къавмлардыр.

Меселя, къазахлар эрамыздан эвельки II ве I асырларда къапчюй; янгы эранынъ VI—VIII асырларында тюркий къагъанат ве тюргешлер, карлуклар; IX—XII асырларда огъузлар ве къараханидлер; XIII асырда сельджукълар, киданейлер, монгъоллар тазийыгъы алтында олдылар. XV асырда исе Къазах ханлыгъы олып джузликлерге болюндилер. XVI асыргъа келип къазах халкъы оларакъ шекилленди. XVIII асырда кучюк ве орта джузликлер Русие девлетининъ эркъанына къошып алынды. Уйкен джузликлер де къо-

шулгъан сонъ XIX асырда бутюн къазах топракълары Русиенинъ теркибине кирди.

Къыргъызлар да къадимий халкъ олып, эрамыздан эвель VII—VI асырларда мейдангъа кельгенлер. Эрамызнынъ VI—XII юзйыллыкъларында тюргеш, карлук, къараханид девлетлерининъ тюрк къагъанатына киргенлер. XIII асырда монгъоллар ве айратлар къолуна кечелер. XV асырнынъ экинджи ярысында исе къыргъыз халкъы оларакъ адландырылды. XIX асырнынъ биринджи ярысында о, Къокъанд ханлыгъына къошып алынды. XIX асырнынъ 60—70-нджи йылларында исе Русиенинъ теркибине кирди.

Иште, корьгенинъиз киби бу эки халкъ да асырлар девамында чокъ денъишмелерге огърады, эльден эльге кечти.

Къазахыстан Джумхуриети сабыкъ СССРде ер мейданыджеэтинден Русиеден сонъ экинджи ерде тура эди. О, Къытай, Монгъолыстан, Русие, Озьбекистан, Къыргъызыстан, Туркменистан мемлекетлеринен сынъырдаш олгъан буюк бир девлеттир.

Шимдики Къазахыстан 1920 сенеси РСФСР эркъанына кирсетилип, Къыргъызыстан АССР деп илян этильди ве арадан беш йыл кечкен сонъ, 1925 сенесининъ 19 апрелинде, Къазахыстан АССРге чевирильди. 1936 сенесининъ декабрь 5-нде бутюн къазах топракълары бирлештирилип, Къазахыстан ССР оларакъ илян этильди. Мына энди черик асырдан берли мустакъиль Къазахыстан Джумхуриетидир.

Орта Асиянынъ шималий шаркъында ерлешкен ве аман-аман 200 бинъ квадрат километрге яйрагъан Къыргъызыстан исе Къытай, Къазахыстан, Озьбекистан, Таджикистан джумхуриетлеринен сынъырдаштыр. О, 1924 сенеси октябрь 14-те РСФСР эркъанындаки Къара-Къыргъыз Мухтар виляети деп илян этильди. 1925 сенесининъ майыс 25-инде Къыргъыз Мухтар виляетине чевирильди. 1926 сенеси февраль 1-де Къыргъыз Мухтар Совет Социалист Джумхуриети оларакъ денъиштирильди ве 1936 сенеси Къыргъызыстан ССР деп илян этильди. 1991 сенесинден берли исе мустакъиль Къыргъызыстан Джумхуриетидир.

1883 сенеси Багъчасарайда «Терджиман» газетасы чыкъып башлады. О, тек Къырым ве къырымтатарларнынъ аятыны дегиль де, бутюн тюркий халкъларнынъ яшайышыны да кениш айдынлатмагъа тырыша эди.

Эгер биз газетаны саифелеп бакъсакъ, о йылларда бир чокъ проблемлерге огърагъан къазах ве къыргъыз халкълары акъкъында да чокъ публикацияларгъа расткелемиз.

Къазах ве къыргъызларнынъ олсун топракъ меселеси, олсун икътисадий меселелери, кочебелик, хурриет, сиясий ве диний проблемлери, бу халкъларнынъ уянув арекетлери; топонимия, муаджерет, тиль, эдебият, тасиль, миллий озъгюнликлери хусусында «Терджиман»да мунтазам суретте информатсион, проблем, мунакъашалы, ильмий, тарихий, фольклор макъалелерини расткетиремиз.

Газетанынъ 1911 сенесине къадар чыкъкъан санларында бу хусуста 60-тан зияде макъале басылгъан.

Месея, газетанынъ 1894 сенеси чыкъкъан 22-нджи санында кыргъызларнынъ яшайышы ве оларнынъ исимлеринен багълы риваетлер эм де кыргъызларнынъ аслы акъкъында риваетлер басылгъан. Бу макъалелерде кыргъыз ве къазахларнынъ адлары насыл пейда олгъаны, неден келип чыкъкъаны хусусында меракълы версиялар тарифлене.

Меракълы ери шунда ки, кетирильген риваетлерде тарифленгенине коре, кыргъызларнынъ бир тарафтан татар, ногъай ве экинджи тарафтан Туркистан халкълары иле мунасебетли ве къан-къардаш олдукълары анълашыла.

Мен Осман Акъчокъракълы ве Исмаил Отарнынъ «Къырымтатар тамгъалары» (3-нджи нешир, 1996 с., Истанбул) китабында Къырымда тапылгъан кыргъыз-къазах-аргъын къабилесининъ тамгъасы, кыргъызларнынъ найман къабилесининъ тамгъасы, кыргъызларнынъ найман ве къонърат къабилелерининъ тамгъасы, кыргъызларнынъ къонърат ве кирей къабилелерининъ тамгъасы, кыргъызларнынъ джалайыр къабилесининъ тамгъасы, кыргъыз-къазах тамгъалары, бой-къазах тамгъасы, кыргъыз, къазах тамгъалары косътерильген. Бу тамгъаларнынъ чокъу-сыны Къырымнынъ ногъай койлеринде коръмек мумкюнлиги акъкъында айтыла.

XI асырда Махмуд Къашгъарлынынъ арапча язгъан «Дивани Лугъат-ит-тюрк» адлы эсеринде эски тюрк-та-

тар кѡабиле ве тамгѡаларына даир муим малюматлар бериле. Анда кѡайд этильгенине коре, иджрий 466 (милладий 1073) сенеси язылгѡан «Диван»нынъ биринджи джылтындаки «эль-кѡавлю фи табакѡат-ит-тюрк ве беян-уль-кѡатаиль» болюгинде шойле дениле: «Тюрклер асылында йигирми кѡабиледир. Олар бир чокъ оджакълара айрылырлар. Булардан Рума якъын булунанлары: печенег, кѡыпчакъ, огъуз, емек, башкѡурт, кѡайы, ябаку, татар, кѡыргъызлардыр...»

Бундан корюне ки, кѡыргъыз ве кѡазахларнынъ бизнен якъынлыкълары чокътан-чокъ тамгѡаларымызда да озъ аксини булгѡан ве бельки шунынъ ичюн де Исмаил Гаспринский бу эки халкънынъ такъдирине анълы суретте буюк эмиет бергендир.

«Терджиман»да кѡыргъыз-кѡазах топракълары ве оларнынъ этрафындаки кергин проблемлерге чокъ дикъкъат айырылгѡан. Чюнки оларнынъ топракъларына рус мужиклерининъ ерлешмеси бу тамыр халкълар ичюн чокъ меселелер догъургѡан.

Эгер кѡазах ве кѡыргъызлар эвельден эсасен айванасравджылыкънен огърашкъанларыны ве олар эсасен кочебе омюр кечиргенлерини козь огюне алсакъ, кельмешеклерге бир десятина (1.09 десятина 1 гектар олур — **А. В.**) ер берильгени такъдирде тамыр халкъкъа юз десятина ер бермек кереклиги анълатыла ве талап олуна. Чюнки кѡыргъыз ве кѡазахларгѡа айванларны отлатмакъ ичюн буюк отлакълар лязимдир.

Газетада иште бу меселенен багълы онларнен кениш колемли, кескин макъалелер басылгѡан. «Кѡыргъыз

къазах далалары (топракълары)», «Къыргъыз къазах топракълары» («Терджиман», 1903 с., март 21 ве июль 21, № 2; 8), «Къыргъызларнынъ шикъетнамеси», «Къыргъыз-къазах меселеси» («Терджиман» 1905 с., ноябрь 2 ве ноябрь 14, № 89, 94), «Къыргъыз, къазах ве башкъырт топракълары», «Торгъай больгесинден» («Терджиман», 1906 с., июнь 9 ве июль 7, № 62, 74), «Къыргъызларда арекет», «Къыргъыз къазахие мураджаатнамеси», «Къыргъыз векиллеринде эсер-игъайрет» («Терджиман», 1907 с., январь 1, февраль 16, март 26, № 5, 17, 32), «Къыргъыз топракълары», «Къыргъыз темсильджилери», «Кене къыргъыз къазах топракълары», «Туркистанда демирёллары ве бизим къыргъызлар» («Терджиман», 1909 с., февраль 10, майыс 19, июнь 23, ноябрь 13, № 7, 21, 26, 46), «Къыргъызлары ерлеринден гочюрме», «Къыргъыз ахвалы», «Къыргъыз-хохол (украиналы койлю) урушмасы», «Муаджирлер», «Гузель бир хабер», «Бир укми муим мунасебетийле» («Терджиман», 1910 с., апрель 16, август 6, октябрь 22 ве 29, ноябрь 12 ве декабрь 24, № 16, 32, 43, 44, 46, 52), «Къыргъызлара не лязим?» («Терджиман», 1911 с., июль 22, № 30) макъалелери иште шулар джумлесиндендир.

Чар Русиесининъ Экинджи Миллет меджлисинде ве Девлет Думасында тюрк миллет векиллери, шу джумледен къазах ве къыргъыз миллет векиллерининъ фаалиетлери акъкъында да бир сыра хаберлер басылгъан. «Муслуман шубеси», «Туркистан»

(«Терджиман», 1907 с., апрель 13, № 36), «Къыргъыз темсильджилери» («Терджиман», 1909 с., майыс 19, № 21), «Туркистана мухаджерет меселеси» («Терджиман», 1910 с., апрель 16, № 16), «Дёртюнджи Девлет Думасы къаршысында» («Терджиман», 1911 с., январь 7, № 2) киби макъалелерде къазах ве къыргъыз халкъ векиллерининъ фаалиетлери айдынлатыла.

Къазах ве къыргъызларнынъ тиллери, медениетлери, эдебиятлары, матбуаты, диний аятларыакъкъында да чокъ макъалелер дердж олунгъан. «Хурриет-и динийе («Дин хурриети») («Терджиман», 1906 с., сентябрь 25, №108), «Къыргъыз-къазахлара тебшир», «Къыргъыз эдебияты», «Къазахыстан» адында газета», «Къыргъыз — къазахлара махсус элифбе-йи савти» («Фонетик элифбе» — **А. В.**), «Къазахыстан» («Терджиман», 1911 с., март 4, март 25, апрель 8, №10, 13,15) иште бу мевзуларгъа аит макъалелердир.

Къазах ве къыргъызларнынъ миллий уянув арекетлерине багъышлангъан макъалелерни де газетада расткетирмек мумкюн.

«Туркистана муаджерет меселеси» («Терджиман», 1910 с., апрель 16, № 16), «Дёртюнджи Девлет Думасы къаршысында», «Къыргъыз къазахлара тебшир», «Миллий яшайыш», «Миллий аят» («Терджиман», 1911 с., январь 7, март 4, август 19, октябрь 7, № 2, 10, 34, 4) макъалелери иште шу мевзугъа багъышлангъанлар.

Къазах ве къыргъызларнынъ диний менсюкликлери акъкъында кечкен асырнынъ башында чокъ му-

накъашалар котерильди. Бир сыра рус газеталары ве «алим»лери къыргъызларны мусульман дегиль де, башкъа динлерге менсюплигини исбатламагъа ыдырындылар.

Меселя, «Терджиман»нынъ 1905 сенеси октябрь 12-де чыкъкъан санында «Къыргъыз-къазахлар мусульманмы?» деген макъаледе язылгъанына коре, Дженап Чиреванский Акъменла виляетининъ векиллерини къабул эттикте къыргъыз-къазахларнынъ мусульман олмайып, бельки шаманий олдукъларыны озълерине сёйледиги «Хаят» газетасында язылгъаны айтыла.

Газета бу халкъларнынъ эвель-эзельден ислямны кутъкенлери, онъа сыгъынгъанлары ве бойле макъалелернинъ чыкъмасы тек христианларнен мусульманлар арасында фесат чыкъармасына себеп олабиледжеги хусусында яза.

«Терджиман»нынъ 80 ве 81-нджи санларында къыргъыз-къазахларны шаманларгъа менсюп этмеге тырышылгъанына къаршы макъалелер энди басылгъанына бакъмадан, газетанынъ 1906 сенеси март 22-де чыкъкъан «Къыргъыз-къазах меселеси», апрель 28-де чыкъкъан санында кене «Къыргъызларнынъ джевабы: къыргъызлар шаманмы, мусульманмы?» ве «Айры муфтилик истемекнинъ себеби» эм де 1906 сенеси майыс 1 санында «Русларнынъ идареси алтына киреркен илери сюрюлен шартлар» деген макъалелер басылгъан олып, кене шу, миллетнинъ анги динге менсюплиги хусусында сёз юрьсетиле.

Сонъки макъаледе джумледен шойле дениле: «Биз, къыргъыз-къазах, ич бир муаребесиз, озь ихтиярымыз иле Русие девлетине къошулгъанда учь шарт иле табий олмуш эдик.

Эвеля — Эльхамдуллиях динимиз дин-и ислям ол-дугъындан, ахкам-и илахиенден (Аллахнынъ эмир ве хукюмлеринден) олан умюр-и шераитимизе (шараит ишлеримизде) ич бир тарафтан мусаякъа (сыкъын-ты) ве мудахале (тазийыкъ) эдильмейджек эди.

Саниен (экинджи оларакъ) — бизим баба ве эдждад-ларымызынъ таваттун этегельдиклери (юрт эттикле-ри) ер топракъларымыз, яйла ве къышлакъларымыза (койлеримизге) ич эль докъунмаяджакъ ве гъайрысы (башкъасы) сокъулмайджакъ эди.

Салисен (учюнджи оларакъ) — бизлерден аскер алынмаяджакъ эди. Бу хусуста бизим къолумыза ве-рильмиш мухкем сенет весикъа ве бератлар — грамо-талар — вардыр. Музейен алтын языларла язылмыш ве Императоры Аъзамнынъ кенди къолуйла имзалан-мыш. Биз бу грамоталардан не файда горьдюк?

Бу вакъытларда мунбит, менфаатлы топракълары-мыз русиялы муаджир мужиклере верильди. Бизлер ташлыкъ, къумлыкъ сахра чёллерде къалдыкъ. Базан яйлаларымызда дахи менфаатлы ерлер горюльсе, хе-мен (шу дакъкъасы) топографлар, муэндислер гелип, ольчеп бичип, бунлары геледжек мужиклере азырла-ёрлар. Ана-бабаларымызынынъ мезарларыны мужиклер таптап, акъаретлеп, агъач къуббе ве пармакълыкълар булунурса гуле-гуле одун этип атеше якъмакъта ве базы

мезарлар узерине кильсе бина этмектедирлер. Укюметинъ бунларымен эттиги горюльмеди. Эгер къыргъыз-къазақълардан бир шей сёйлеен олурса, биля — махкеме хапсолуныр (шу дакъкъасы махкемеге чекилир). Чюнки гуя бу адам фитне башлаёрмуш».

Булардан гъайры да, биз энди юкъарыда къайд эттигимиз киби, къыргъыз-къазахларнынъ тиллери, динлери, келип чыкъув тарихлери ве яшайыш эм де исимлеринен багълы риваетлер акъкъында «Терджиман»да пек чокъ макъалелер басылды. Газета бунынънен бутюн вакъыт къыргъыз ве къазахларнынъ менфаатларыны, оларнынъ озьгюнлигини къорчалап язды ве озь фикирлерининъ догърулыгъыны джанлы мисаллернен исбатламагъа тырышты.

Бу ерде шуныда къайд этмек керек ки, чар Русиеси девринде бутюн вакъыт бу эки халкънынъ адыны къарыштырып, де къыргъыз къазах, де къаракъыргъыз оларакъ айтып кельди. Тек 1925 сенесинден сонъ къазах ве къыргъызлар озьлерининъ шимдики асыл адларынен адландырылып башландылар.

Исмаил Гаспринский «Терджиман»нынъ 1906 сенеси майыс 15 санында «Бир миллете лязим олан учь шей» деген макъалесинде миллет ичюн энъ эввеля лязим олгъан учь шей: эфкъары миллие (миллий гъае), лисани миллий (миллий тиль) ве маарифи миллиедир (миллий тасильдир) деген эди.

Бу джеэттен бакъаджакъ олсакъ, миллет оларакъ къазах ве къыргъызларнынъ озь тиллерини сакълап къалув, озь тасиллерини тиклев огърунда япмасы ля-

зим олгъан ишлер, бу эснадаки курешлери акъкъында да «Терджиман»да чокъ макъалелер басылды.

«Чарлыкъ девринде къыргъыз-къазахларнынъ, ана диллерининъ рус арифлерийле огретильмеси гиришимине къаршы косътердиклери терки», «Маариф ве тасиль акъкъында» («Терджиман», 1906 с., сентябрь 25 ве декабрь 1, № 108, 135), «Чагъатай дили», «Къыргъыз къазахлара махсус элифба-йи савти» (фонетик элифбе — **А. В.**) («Терджиман», 1911 с., март 4, апрель 8, № 10, 28), «Мусульман къазахларынъ протестосы» («Терджиман», 1906 с., декабрь 13, № 135) шулар джумлесиндендир. Эгер о макъалелерни бирер-бирер бакъаджакъ олсакъ, арада пек чокъ проблемлер чыкъкъаны, бу халкъларны озъ тиллеринде окъутмамакъ ичюн чешит ёллар ве усуллар, къанун ве косътеришлер, тазийыкълар уйдурылгъаныны коремиз.

Эр альде бутюн бу тазийыкъларгъа рагъмен къазахлар ве къыргъызлар озъ ана тиллерини, озъ тасиллерини сакълап къалмагъа малик олдылар. Нетиджеде девлетчиликлерини джоймадылар.

Биз «Терджиман» саифелеринде къазахлар ве къыргъызларгъа багъышлангъан чокътан-чокъ макъалелерни окъур экенмиз, газетанынъ саиби ве муаррири Исмаил оджамызнынъ бу эки халкъкъа олгъан буюк сайгъы ве урметини, къайгъырувыны коремиз.

Зан этсек, къазах ве къыргъыз къардашларымыз бу эйиликни унутмасалар керек.

Файдаланылгъан эдебят:

1. «Терджиман» газетасы, 1883 — 1911 с. // Багъча-сарай: «Терджиман» нешриятъ.
2. İsmail bey Gaspıralı'nın idealleri işleri tavsiyeleri ve haberleri / том I, Hazırlayan: Sabri Arıkan. — İstanbul: Türk Dînyası Araştırmaları Vakfı. — 2006. — 577 с.
3. İsmail bey Gaspıralı'nın idealleri işleri tavsiyeleri ve haberleri / том II, Hazırlayan: Sabri Arıkan. — İstanbul: Türk Dînyası Araştırmaları Vakfı. — 2006. — 424 с.
4. Osman Akçokraklı, İsmail Otar, Kırım'da tatar tamgaları // Yayına hazırlayan Enver Sel. — İstanbul, 1983.
5. Советский энциклопедический словарь / Издание третье. — Москва: «Советская энциклопедия», 1984.
6. Махмуд Къашгъарий. Девону лугъат-ит тюрк. — Тошкент: УзССР Фанлар академияси нашриёти, 1961.

ЭКИ АСЫР БАШЫНДА

«Ха-ха-ха»нынъ 110 йыллыгына

1883 сенеси апрель 10-дан чыкъып башлагъан, XX асыргъа къадар Русие империясында екаяне тюркий тилли газета — «Терджиман» 35 йыл девамында (1918 сенеси февраль 23-ке къадар) нешир этильди.

Эбет оны тешкилятландырмакъ къолай олмады. Озь ниетини омюрге кечирмек ичюн Исмаил Гаспринский сенелердже нидже-нидже чиновниклернинъ къапыларыны ачмады, мураджаатта булунмады, озюнинъ халис ниетини анълатмады. Бу арзу-ниет, энди айткъанымыз киби, тек 1883 сенеси ниает омюрге кечти.

Исмаил оджа факъат «Терджиман»ны чыкъарувнен сынъырланмады. О, озь нешриятында йыллар бою чокътан-чокъ окъув къуullanмалары, дерсликлер, популяр рисалелер, китапчыкълар чыкъарды.

Арадан йигирми йылдан зияде вакъыт кечкен сонъ — 1906 сенеси къадынлар ичюн «Алеми нисван» («Къадынлар дюньясы») афталыкъ меджмуасыны, айны шу йылы къырымтатар тилинде «Ха-

ха-ха» мизах газетасыны, 1908 сенеси арап тилинде «Аль Нахда» («Тикленюв») газетасыны, 1911 сенеси «Алеми субьян» («Балалар дюньясы») меджмуасыны чыкъарды.

2016 сенесининъ март айында «Ха-ха-ха» нынъ ильк дюнья юзю корьгенине 110 йыл олды. Мен бу ерде иште шу нешир акъкъында токъталып кечмек истейим.

«Алеми нисван» чыкъып башлагъан сонъ 1906 сенесининъ башында И. Гаспринский афталыкъ мизах веракъасы чыкъармагъа къануний рухсет берильмесини риджа этип Таврия губернаторы Е. Н. Волковгъа язма суретте мураджаат эте.

Бу неширде мусульманлар аятындан тенкъидий-сатирик шиирлер, очерклер, лятифелер, фельетонлар, чешит сатирик меджмуалардан алынгъан оригиналь карикатуралар ве ниает реклама илянлары басыладжагъы беян этильди. О уджуз оладжакъ (почта масрафлары да къошулса, бир йыллыкъ фияты учъ кумюш) эди.

Ниает веракъаны чыкъармагъа изин алынды. О чыкъып башлады. Лякин теэссюф ки, башкъа сатирик неширлер киби «тишлеген» газеталар сырасына къошуламады, не факъат башкъа улькелерде, атта Къырымда биле популяр оламады ве къыскъа вакъыт ичинде чыкъарылмасы токътатылды. Лякин шуны да айтмалы ки, о, мизах жанрында фаалиет косътерген ильк къырымтатар нешири олды. Бу, миллий матбуатымызда янъылыкъ эди.

— «Ха-ха-ха» озъ бедий ве аджвий бакъышларынен 1905 сенеси Бакуда чыкъкъан «Молла Насреддин»-

нен бой ольчешамады», — деп язган эди 1930 сенеси озь девринде мешур тюркшынас алим, академик А. Ю. Крымский озюнинь «Къырымтатарларнынъ эдебияты» макъалесинде.

2001 сенеси улу атамыз Исмаил бей Гаспринскийнинъ 150 йыллыгы кениш нишанладжакъ эди. Айны о йылы «Ха-ха-ха»нынъ да 95 йыллыгы.

Юбилей арфесинде къырымтатар яzydжылары болюгининъ реиси, «Йылдыз» меджмуасынынъ баш муаррири Шакир Селим манъа мураджаат этип: «Аблязиз, мына якъында Гаспринскийнинъ 150 йыллыгы оладжакъ. О чыкъарган «Ха-ха-ха» аджвий веракъасынынъ да 95 йыллыгы. Эгер «Йылдыз» меджмуасына иляве оларакъ «Ха-ха-ха»ны айры сатирик журнал шекилинде чыкъарып башласакъ улу атамызнынъ руху шад олур, онынъ ишини девам эттиргенден олур эдик, не дейсинъ?» — деди.

— Пек яхшы ниет, — дедим мен.

— Шу шейге сен ёлбашчылыкъ япсанъ. Мен билем, бу саада сенинъ теджрибенъ етерли, аман-аман он йыл Къырым радиосында «Сабалар хайыр» шакъа-къората эшиттирювини алып бардынъ. Мен исе элимден кельгени къадар санъа ярдымджы олурым, — деди.

Бойлеликнен мен разы олып, бу ишке кириштим. Эбет сермиямыз сынъырланган эди. Онынъ ичюн меджмуагъа штатлар алмакъ меселесини котермедик ве зиялыларымызнынъ иджадий къолтутувынен бу ишни эки адам, яни баш муаррир (мен озюм) ве рессам (теджрибели аджайип рессам А. Иванченко) башладыкъ.

Рессамымыз меджмуанынъ логотипини (серлевасыны) азырлады. Бакъып, такъдирледик. Башкъа бутюн тешкилий ишлерни, шу джумледен онынъ макетини де мен озюм яптым. Меджмуанынъ биринджи санына «Муаррирден» деген кириш сёзю яздым. О, бойле эди:

«Сайгъылы шакъа-къората мухлисleri! Козюнъиз айдын! Арадан тамам 95 (!) йыл кечкен сонъ биз кене бар сеснен «Ха-ха-ха» деп кулюп башладыкъ.

1906 сенесининъ январь айында улу атамыз Исмаил Гаспринский Таврия губернаторы Волковгъа афталыкъ юмористик веракъа чыкъармакъ ичюн шеадетнаме бермесини сорап мураджаат эткен ве изин алгъан сонъ о сене апрель айында «Ха-ха-ха» адлы афталыкъ сатирик ве юмористик газетаны чыкъарып башлагъан эди. Онда «Сиври-синекъ», «Ахмет ахай», «Насреддин дегиль» киби тахаллюсларнен къалеми отъкюр язиджы ве рессамларымыз иштирак эттилер. Теэссюф ки, газетанынъ омюри къыскъа олды, лякин къырымтатар сатирик неширининъ тонгъучы олгъан «Ха-ха-ха» миллий матбуатымызнынъ тарихында озь изини къалдырды.

Арадан тамам 95 йыл кечкен сонъ эвелькисине бакъкъанда салмакълы нешир — шакъа-аджвие ренкли меджмуасыны чыкъармакъ имкяны догъгъанда биз ич де шубеленмеден улу атамызнынъ ишини девам эттирмек, яни янъы меджмуаны о яраткъан ильк сатирик неширининъ ады иле адландырмакъ къарарына кельдик. Барсын, 150 йыллыкъ юбилей сенесинде улу мутефеккиримизнинъ руху шад олсун.

Азиз достлар! Бизим зенгин шакъа-аджвие хазинемиз — Насреддин оджа, Ахмет ахай киби акъсакъал фольклор къараманларымыз, Мемет Нузет, Якъуб Шакир-Али, Эшреф Шемъи-заде, Юсуф Болат, Ремзи Бурнаш, Мамбет Али киби шакъасевер языджыларымыз барлар ве олар бизге буюк асабалыкъ къалдырып кеттилер. Умют этемиз ки, карикатураджы рессамларымыз да уянып, бизни озъ эсерлеринен къуwandырырлар.

«Ха-ха-ха»нынъ ильк саныкъолунъызда. Келинъиз, эпимиз бир олып, оны халкъымызнынъ сеvimли неширине чевирейик ве эр кес оны газета тюкянларындан, почталардан кунъдюз чыракъ якъып къыдырып юрсин.

Омюрим узун, бахытлы олайым десенъиз «Ха-ха-ха»ны окъунъыз, чокъча кулюнъиз! Аблязиз Велиев».

Меджмуанынъ биринджи санында бойле рубрикалар ачтыкъ: «Гаспринский куле», «Унутылгъан урф-адетлеримиз», «Эр бир кой озджесине куле», «Хорайнен Борай», «Билесинъизми?», «Газеталардан сатырлар», «Ахмет ахай шакъалары», «Ха-ха-ха»нынъ мусафирлери», «Актёрлар омюринден», «Бизим лугъат».

О рубрикаларнынъ базыларыны мунтазам суретте алып бармакъны языджылар Исмаил Керимов, Риза Фазыл, Ибраим Пашы, къырымтатар театрининъ актёры Дилявер Сеттаровдан риджа эттим.

Меджмуанынъ коlemi 12 саифе олып, ренкли чыкып башлады. Бу ерде шуны да къайд этмек истейим ки, неширни басып чыкъарув, онынъ полиграфик

джеэттен юксек севиiede олмасында «Къырымдевокъу-впеднешир» нешриятнынынъ директоры Гульнар Муртазаева ве шу нешриятнынъ баш муаррири Ибраим Чегертма пек чокъ иш яптылар. Алла олардан разы олсун. Меджмуанынынъ биринджи саны 2001 сенеси январь айында 1000 нусхада чыкъарылды. Ресмий суретте онъа абуне илян этильди.

«Ха-ха-ха»нынъ джылтында о, «Йылдыз»гъа иляве оларакъ эки айда бир кере чыкъкъан шакъа, аджвие ве карикатура» меджмуасы олгъаны язылды. Неширге 1906 сенеси апрель айында Исмаил Гаспринский темель къойгъаны да къайд этильди.

Неширнинъ ильк санында бундан 95 йыл эвель «Ха-ха-ха»да басылгъан И. Гаспринскийнинъ лятифелерини, о вакъытта Азербайджанда чыкъкъан «Мола Насреддин»ден карикатуралар, Сабрие Эреджепованынынъ ошлы хатырлавларыны, Къорайнен Борайнынъ Ватан сергузештлерини, Къырым койлеринде дженктен эвель олгъан кулюнчли вакъиаларны, Мемет Нузет, Юсуф Болат, Мамбет Алиев, Веби Къутубзаде, Шакир Селим, Феликс Веби киби къырымтатар ве рус языджыларынынъ аджвий икяелерини, шиирлерини, актёрларымыз омюринден алынгъан кулюнчли вакъиаларны, Ахмет ахай шакъаларыны, лятифелер, кульдюргилерни бастыкъ, чокътан-чокъ карикатуралар бердик.

Шакъа-къората мухлислери меджмуаны яхшы къабул эттилер. 2001 сенеси январь 31-де И. Гаспринский адына китапханемизде «Ха-ха-ха»нынъ биринджи

санынынъ такъдими олды. Мерасимге тешриф буюргъанлар «Ха-ха-ха»нынъ къавесини ичтилер, меджмуанынъ биринджи саны акъкъында озъ теэсуратларыны айттылар, истеклерини бильдирдилер. Апрель 1-де исе экинджи санынынъ такъдими отъкерильди.

Меджмуанынъ экинджи саны къадын-къызларгъа багъышланды. Онда Шакир Селимнинъ «Къадинизм бинъ яшасын» шири, Сафтер Нагаевнинъ «Эрлер къадынлар акъкъында» серлевасы астында кульдюргилери, А. Мустафаевнинъ «Кимге керек бойле акъай» деген шакъасы, Аблязиз Велиевнинъ «Акъайлар апай олгъанда», Иззет Эмировнынъ «Емин этейимми?», Иса Абдураманнынъ «Хамырдаки кыыл» мизах икяелери, базы дамсыз тюркюлеримиз акъкъында С. Баситнинъ (Шакир Селим) «Уджуз этнинъ сорпасы татымаз» фельетоны ве чокътан-чокъ дигер кыскъа меракълы левхалар, шакъалар, «къызым санъа айтам, келиним сен эшит» манасындаки вакъиалар басылды.

Шуны да айтмакъ керек ки, меджмуанынъ биринджи санындан башлап, мунтазам суретте «Бизим лугъат» (сонъра о «Ха-ха-ха» лугъаты» деп денъиштирильди) берип барылды. Сёзлюк бойле ола эди. Меселя: Мусоропровод — милиционерни пенсиягъа озгъарув, чиберек — Чибурашка этинден пиширильген хамыр ашы, Сутропян — ичкиджиликке урулгъан эрмени, Абрамакъ — еудийнинъ къара олмагъаныны бильдирген алямет, Мифа — нотагъа бакъып денъиштирильген Мефа адыве иляхре. «Ха-ха-ха» лугъатында бойле 150-ден зияде сёз берильди.

Меджмуанынъ учюнджи санында озь девринде «Ха-ха-ха»ны чыкъармакъ ичюн И. Гаспринскийге берильген «Свидетельство»нынъ факсимилеси басылды.

Занымджа меджмуа фельетон жанрыны гъайрыдан яшатып «До-ре-ми-фа-соль...» хырсызына джевап», «Домуз Юсуф», «Мукъайт олунъыз, аферистлер», «Ремзининъ эвленюви», «Араян мевлясыны да булур, белясыны да», «Ишимнинъ къатыгъы чыкъты», «Томалачыкънынъ мерафети», «Бир козьнен бакъып агълайым, бир козьнен бакъып кулем», «Бир бардакъ дерт» киби бир чокъ меракълы, эр кесни меракъландыргъан, эксикликлернинъ устюни ачкъан мевзуларда эсерлер дердж этти.

2002 сенесининъ январь 24-нде къырымтатар академик музыкалы драма театринде меджмуанынъ бир яшкъа толуву мунасебетинен «Ха-ха-ха» акъшамы» отъкерильди. Онъа шакъа-къората мухлислерининъ эписи кирип оламадылар. Атта Кезлевден, Сакътан, Багъчасарайдан ве Джанкойден автобуслар тутып кельгенлерге биле билет тапылмады. Нетиджеде къавгъа-шамата, наразылыкъ чыкъты ве бойле акъшамны текрарламагъа меджбур олдыкъ.

Меджмуа эписи олыпеди йыл (2001 — 2007 сс.) яшадыве онынъ 28санычыкъты. Бу йыллар ичинде «Къорайнен Борай», «Истер инан, истер инанма», «Санаткярларымызнынъ аятындан», «Эр бир кой озьджесине куле», «Ахмет ахай лятифелери», «Лятифелер», «Бизим рыкъламаларымыз» (биз ерсиз, тутурукъсыз рекламалар акъкъындаки тенкъидий материалларны шу

рубрика астында бердик), «Языджылар омюринден», «Артистлер омюринден», «Насреддин оджа лятифелери», «Ха-ха-ха» лугъаты», «Коллектив повесть», «Ха-ха-ха» антологиясы», «Шаркъ риваетлери», «Эдебий тапылмалар», «Озенбаш шакъалары», «Ха-ха-ха»-нынъ йыр сандыгъындан», «Муаррир суаллеринъизге джевап бере», «Олгъан шей», «Халкъ мизахларындан», «Келинъиз чынълашайыкъ», «Ха-ха-ха»нынъ архивинден», «Кульдюргилер», «Келинъиз кулюш-ейик», «Къырымтатар халкъ масаллары», «Балалар айталар», «Музыкантлар кулелер», «Газеталарда басылгъан илянлардан», «Къырымтатар афоризмлери» киби чокътан-чокъ рубрикалар астында юзлернен икяелер, лятифелер, шиирлер, кульдюргилер, сатирик ве мизах икяелери, карикатуралар, йырлар, фельетонлар, пародиялар басылды. Азербайджан, гурджи, тюрк, булгъар, украин, рус, къазантатар шакъалары, лятифелери дердж олунды.

Шу йыллар ичинде межмуада къырымтатар эдиплеринден А. Умер, А. Гирайбай, Б. Чобан-заде, М. Нузет, Ю. Болат, Дж. Керменчикли, М. Алиев, Р. Муедин, Дж. Кендже, У. Ш. Тохтаргъазы, Я. Шакир-Али, Р. Мурад, Я. Зеки, Р. Бурнаш, А. Алтанълы, Эшмырза, Гъ. Булгъанакълы, Ф. Аким, Ч. Али, Л. Сулейман, Р. Фазыл, Н. Умеров, И. Паши, И. Эмиров, Ф. Къутуб-заде, Ш. Селим, И. Абдураман, Ш. Аппазов, Къ. Велиев, Я. Мустафаевларнынъ (Озенбашлы) эсерлери мунтазам суретте басылып барды. Хусусан шаирлеримизден

Шакир Селим ве Иса Абдураман меджмуамызгъа озь эсерлерини бастырувнен буюк ярдымда булундылар.

Шакъа-къората мухлислери Согъанджы Мурта (Кировский районы), Джемиле Османова (Акъмесджит), Сакъат Смаил (Кефе), Исмет Меджитов (Акъмесджит), Мустафа Усманов (Отуз кою, Кефе), Хыдыр Ильясов (Къарасувбазар), Рустем Чалбаш (Акъмесджит), Н. Биязова (Къарасувбазар), Азизе Эмируллаева (Красногвардейск), Мосне Алиева (Советский районы), Февзие Рогаева (Акъмесджит), Аджытаир Аледин (Акъяр), И. Сеттаров, Муслим Шейхаметовлар (Акъмесджит) да «Ха-ха-ха» вастасынен кениш кутълеге танылдылар.

Меджмуада къырымтатар муэллифлеринден гъайры Азиз Несин, Решад Нури, Владимир Ардов, Лион Измаилов, Сейфетдин Дагълы, Юрий Тарасов, Андрей Кучаев, Феликс Вибе, Л. Кдулайкс, Адхат Сеногъул, Валерий Басыров киби тюрк, азербайджан, рус, украин, белорус, литва, къазантатар языджыларынынъ эсерлери терджиме этип басылды.

Меджмуада чешит йылларда Украинанынъ «Перец» ве «Носоріг», Русиенинъ «Вокруг смеха», Татары-станнынъ «Чаян», Одессанынъ «Фонтан» сатирик меджмуалары, Озьбекистан, Тюркие, Алмания, Югославия, Израиль, Франция карикатураджылары мусafir олдылар.

«Ха-ха-ха» кене бир оригиналь иш япып башлагъан эди, лякин меджмуанынъ токътавы бу ишни сонъуна чыкъармакъ имкяныны бермеди. О да олса, эдебияты-

мызда бу вакъыткъа къадар расткельмеген коллектив повесттир.

2001 сенеси бу ниетимизни меджмуа саифелеринде окъуйдыжыларгъа бильдирген эдик. Бу насыл шей?

Асылында тек языджылар дегиль де, язмагъа беджерген эр бир киши бу иджадий яратыджылыкъта иштирак эте билир эди. Бу повестьнинъ муреккеплиги шундан ибарет эди ки, меджмуада эдиплеримизден бириси истеген мевзусында бир повесть язып башлай, келеджек санларда онынъ девамыны язаджакъ киши озюнинъ «фантазиясына» коре вакъиалар ве сюжет ёлагъыны пек меракълы ве окъуйдыжы тарафындан бекленильмеген тарзда девам эттирге бильмек керек эди. Эр небеттеки парчаны ойле язмакъ ве битирмек керек эди ки, девамы не олур экен? — суали окъуйдыжыда сабырсызлыкъ догъурсын.

Иште бойле ниетнен меджмуанынъ единджи санында (2002 с.) шаир Шакир Селим «Мирас» адынен повестьни башлады. Сонъра Нузет Умеров девам эттирди. Эстафетаны учюнджи олып уста шаир, несирджи Иса Абдураман къабул этип алды ве эсерни меджмуанынъ эки санында девам эттирди. Лякин сонъундан иш токътап къалды. Эсер сонъуна чыкъарылмады. Занымызджа ниетимиз толусынен омюрге кечкен олса яхшы бир коллектив детектив эсер пейда оладжакъ эди.

«Ха-ха-ха»ны еди йыл девамында мен бир озюм (рессамны эсапкъа алмасакъ) азырлап чыкъардым. Шу себептен эр бир сангъа мытлакъа чешит жанрларда эсерлер бермекни тюшюне эдим. Саифе-саифе

шакъалар, лятифелер бермекнен бир сырада, еди йыл девамында шахсен озюм ресмий Аблязиз Велиев имзасындан гъайры А. Мустафаев, А. Мустафаева, А. Азиз, В. Азиз, А. Дженакъайлы, Азиз Вели, А.В., А. Къозлы, Муаррир, А. Ёлджы, А. Усеинов, В. Усеинов, В. Усеин, Асан Усеинов, В. Алим, У. Герай, Аджы Асанов, В. Рустемов, В. Сеитмустафаев, Тул Медне, Ш. Биберли тахаллюсларынен «Ха-ха-ха» саифелеринде «Мен мал десем о нал дей», «Акъай дегени недир?», «Ёкъ!», «Аджеле ярдым», «О бир дюньяда», «Бу — диплом...», «Ишимнинъ къатыгъы чыкъты», «Къуман», «Къырмызы ве безренк», «Поездда», «Ярдым этюв принципи», «Тиль», «Къалпакъ», «Фидеджилер», «Эки къомшу», «Телефон лакъырдысы», «Социализм яхшы эди», «Тюш», «Веремов», «Сакъалимус», «Этне», «Инга, инга...», «Фитиль», «Мантар-еро», «Акъайлар апай олгъанда», «Агъыр гъайып», «Мода, балам, мода!» киби етмишке якъын аджвий ве мизах икяелерим басылды.

А. Къая (А. Иванченко), С. Асанов, А. Садыкъов, Р. Абляев, Ш. Ильясов, Э. Душаев, Феттаев, В. Ленар, Ф Булатова киби аджайип карикатураджыларымыз озь эсерлеринен даима меджмуаны яраштырып турдылар.

Теэссюф ки, меджмуаны аякъта тутуп оламадыкъ. Еди йылдан сонъ оны токътатмагъа меджбур олдықъ. Эвельки йылларда чыкъкъан не «Сенек», не «Тырнавуч» ве не де дигер сатирик неширлеримиз озьлерининъ севиеси джеэтинден «Ха-ха-ха» дереджесинде дегиль эдилер.

Биз «Ха-ха-ха»нынъ 110 йыллыгына багъышлангъан бу макъалемизни «Эки асыр башында» деп адландырдыкъ. Не ичюн? И. Гаспринскийнинъ «Ха-ха-ха»сы кечкен асырнынъ башында чыкъкъан олса, онынъ девамджысы ХХІ асырнынъ башында чыкъты ве деликъанлы яшына етмеден шох, къоркъубильмез, акъикъатны эр кеснинъ козюне къаршы айткъан, айнеджилик не экенини бильмеген сабийлик чагъында летаргик юкъугъа кетти. Шимди илим, техника, тиббият, акъыл-ферасет пек илериледи, дейлер. Не бермеген Алла, бельки оны бойле юкъудан уянткъан Алланынъ бир къулу тапылыр?

ИСМАИЛ ГАСПРИНСКИЙНИНЪ АФОРИЗМЛЕРИ

Ашагъылыкъ алчакълыкътыр.

Ачтан оленинъ мезары ёкъ.

Бир девлет я миллет харап оладжакъ исе башта бир илимсиз ве марифетсиз къалыр.

Видждан гёзден назиктир, инсаф акъылдан кескинди.

Гелир бир гунь, гунь догъар.

Гозь горур, джан истер.

Диленмек арамдыр.

Динимиз бир мукъаддес къанундыр ки, «Джумленъыз чалышынъыз, джумленъыз окъунъыз, тедбир ве санат иле яшанъыз» деген къаиделерге эмир этер.

Джумле яманлыгъынъ башы ве себеби надан-
лыкътыр.

Ёкълугъыны гизлеен вар олмаз, дердини сёйлемее
шифа буламаз.

Зенаат ве унер хазине анахтарыдыр.

Зорлукъ ве зулум иле хызметчи тутулмаз.

Илим акъылны ачтыгъы киби, эдибане музыка го-
нъюльни ве иссиятны ачар.

Ким сувсап сув булур да ичмез, ким гуль горур да,
гуле бакъмакъ истемез.

Къадынлара эсир тюшмек диванелер элине тюш-
мектен эйидир.

Къара булут гунеши биле орьтер. Лякин гунеш гене
вардыр. Булут гечер, гунеш къалыр. Ышыгъы мейдана
чыкъар. Гок юзю бойледир.

Къыркъ дереден сув, къыркъ тепеден таш кетирмек.

Малынъ чокълугъы ве кесрети, санаат ве унернинъ
илерилемеси инсанлары сеадетли этамаз.

Медениетнинъ олъчюси ве мизаны инсанларнынъ алыдыр.

Муаббет атешине янмаянлар, кедер ве агъусыны чекмеенлер язы ве къияс иле бу ала ашна оламазлар.

Муаббет нуру (севги ышыгъы) акъикъатен сёндюги кунъ, къадын айрылыкъ истер.

Музыка назик иссиятларнынъ ве рухнунъ терджи-маныдыр.

Саадет-и инсаниенинъ чешмеси бирдир ве бу да хакъкъа ниеттир.

Санайы ве илимнинъ эписи мукъаддестир.

Сачлары киби акъыллары дахи къыскъа олан эрлерден аким ве эмир олурмы?

Сачларынынъ узунлыгъы кемал ве къувветлеринден деялеттир (къадынлар акъкъында).

Сува къапылан дала япышыр.

Тарих бир фендир ки, гечмишлери сёйлер, геледжеги бильдирир.

Тильде, дильде, иште бирлик.

Тюрклери йыкъан, башашагъы кетирен душманлары
дегильдир, лисанларына итибарсызлыкъларыдыр.

Худанынъ икмети эсапсыз!
Къадынлар да шулардан биридир.

Усни джемалынъыз яз гунеши киби къыздыра.

Эр ве къадын бир-бири ичюн ниметтир.

Эр кеснинъ бир дерди, дегирменджининъ сув дерди.

Эр мушкеле бир чаре, эр дерде бир дева булуна.

Элял муаббет ёлуна телеф оланлар шеит олурлар-
мыш.

Яраданнынъ къуветини, яратыланнынъ меаретини
сейир этинъиз.

Яман алим яманларнынъ яманыдыр.

ШАМИЛЬ АЛЯДИННИНЪ ИДЖАДЫНДА ИСМАИЛ ГАСПРИНСКИЙ

*Ш*амиль Алядин XX асырнынъ отузынджы сенелеринден XXI асырнынъ башына къадар кыырымтатар несирджилигини инкишаф эттирювге гъает салмакълы иссе къошкъан эдиптир.

О, озь иджадыны назмиеттен башлагъан олса да, сонъундан эсасен несирджиликнен огърашты.

1939 сенеси «Сенсинъми, огълум», сонъра «Мердивен», «Шаланда» повестьлери, 1957 сенеси «Теселли», «Чауш огълум» повестьлери, 1961 сенеси «Эгер севсенъ», 1969 сенеси «Рузгярдан саллангъан фенерлер», омюрининъ сонъунда «Тогъай бей» романларыны, бунынъ киби де «Иблисининъ зияфетине давет» весикъалы повестини, «Къырылгъан ханджер», «Ер делиджи-лер» повестьлерини, «Геджелев», «Эльмаз», «Къанлы дженк ёллары», «Аят токътамай... девам эте» ве даа

бир чокъ дигер икяелерини, чокътан-чокъ публицистик макъалелерини дердж эттирди.

Шамиль Алядиннинъ иджадында Исмаил Гаспринский айрыджа ер тута, демек мумкюн. Языджымыз иджадынынъ чешит девирлеринде къайта-къайта Исмаил Гаспринский мевзусына мураджаат эте. Затен о, озь иджадыныбу улу симагъа багъышлангъан «Танъ бульбули» шииринден башлагъан эди.

Танъ бульбули

(И. Гаспринскийнинъ къабири башында)

Отъме, байгъуш, отъме гедже бу ерде,
Гозълеримден яшлар дюшен дереде,
Улу инсан ята топракъ тюбюнде,
Ани беним азиз атам нердедир?

Сизге кельдим, фуртуналы ёл гечип,
Къарт ясафат дересинде гъам сечип,
Къальбинъизнинъ гъаесичюн ант ичип,
Аны нерде, мешъалимиз нердедир?

Элякете маъкюм, бедбахт миллете
Аят бахшыш эйлединъиз... иззете
Шаянсынъыз. Саф рухунъыз дженнетте
Мекян булсун. Артыкъ бен не идейим?

Бунар басты, шевкъсыз къалдыгозьлерим,
Элем чекер, енъи ышыкъ излерим,
Ятсам-къакъсам, сёйлееджек сёзлерим
— Ани халкънынъ садыкъ огълу нердедир?

Мен койлюйм. Гельдим бир юк чичекле,
Дагъда-къырда уздим яныкъ юрекле.
Рухунъыза дерин седжде этмекле,
Дейим: Бизим башкъанымыз нердедир?

Сен сус, байгъуш, гонгълум азап чекмесин,
Фигъанындан эшкъым сёнип кетмесин.
Дердинъ эльге зиллет олып етмесин,
Ани ата таълиматы нердедир?

Отъме, байгъуш, гедже терек далында,
Бу шеревфли зынджырлынынъ алдында,
Койге дёнем эзиетли алында,
Сайра, бульбуль! Сайра... джиан динълесин!

Бу шиирни язгъанда Шамиль Алядин даа 15 яшлы бир бала эди. Эсер 1927 сенеси апрель 15-те «Яш къувет» газетасында басылгъан эди.

Бу вакъианы Шамиль Алядин мына насыл хатырлай: «Мени мектепте оджалар одасына чагъырдылар. Мени къырымтатар тили ве эдебияты оджамыз Яя Байбуртлы къаршылап алды, элимни сыкъып, къу-

джакълады ве оджаларгъа меним «Яш къувет» газета-сында басылгъан шииримни косътерди. Бираз токъталып, «Шамильден яхшы сёз устасы чыкъар. Мектепни битирген сонъ оны Баку университетине ёлламалы. Бу иште бизге о университетте чалышкъан профессорымыз Бекир Чобан-заде ярдым этер», — деди.

1979 сенеси Шамиль Алядин белли шаиримиз Усеин Шамиль Тохтаргъазыгъа багъышлангъан «Иблисининъ зияфетине давет» адлы весикъалы повестини бастырды.

Муэллиф бу китапта Тохтаргъазынен бир сырада Исмаил Гаспринскийнинъ де образыны яратты.

1928 сенесинден сонъ эдебиятта Исмаил Гаспринскийнинъ адыны анъмакъ ясакъ этильген эди. Элли йылдан сонъ ильк кере Шамиль Алядин оны акъкъа чыкъарды. Ташкент цензурасындан кечмеген эсерини барып Москва цензурасындан кечирип кельди. Арадан секиз йыл кечкен сонъ Л. Климович «Звезда Востока» меджмуасынынъ 1987 сенеси 8-нджи санында (173—179 сс.) ильк тюрк тилли газета «Терджиман» ве онынъ нашири И. Гаспринский акъкъында «Маариф хызметинде» («На службе просвещения») деген макъалесини бастырды. Шундан сонъ Гаспринский акъкъында кене язылып башланды.

1991 сенеси Акъмесджитте И. Гаспринскийнинъ 140 йыллыкъ юбилеи кениш нишанланды. Лякин онынъ тешкилятчылары о вакъытта деерли эписи Озьбе-

кистанда яшагъан къырымтатар яызджыларындан ич кимсени, шу джумледен Шамиль Алядинни де юбилей мерасимине давет этмедилер. Бу, Шамиль агъаныгъает кедерлендирди. Бу мунасебетнен о, 1991 сенеси, март 19-да мангъа озъ къолунен язгъан эки саифели ынджы-нув мектюбини ёллады. Онда шойле язылгъан эди:

«Не, бизлер ляйыкъ олмадыкъмы?

Озъбек газеталарындаки хаберлерден бильгениме коре, улу Исмаиль Гаспринскийнинъ догъгъанына 140 йыл толуву мунасебетиле, бу сене март 19-дан 23-ке къадар Къырымда тантаналы юбилей кунълери отъкерильмекте. Дюнъя микъясынджа шанлы-шуретли Гаспринскийнинъ исми къырымтатарларнынъ, айны заманда, Русие, Орта Асия, Къазахыстан, Кавказ мусульман халкъларынынъ къальплеринде эбедиен бахт-саадет мешъали олун,ышыкъ сачып тураджакъ.

Мен, миллий ифтихарымызнынъ 140 йыллыкъ байрамынынъ иштиракчилерини самимиемле тебрик-лейим ве ишлеринде мувафакъиет,озълерине сагълыкъ-селяметлик истейим!

Бу севинчли сёзлерни накълъ эткенде,ичимде ишти-раб ве кедерге бенъзер ислер де дуймакътам. Устазнынъ 140 йыллыгъы отъкерилир экен, бизим ал-азырда бирден-бир медениет вариетимиз «Янъы дюнъя» газетасы, «Йылдыз» меджмуасы идарелери, нешрият ве радио шубелеримиз хадимлерининъ Гаспринский ильмий,ичтимаий ве эдебий фаалиетини тешвикъат

саасындаки муим хызметлери Къырымдаки миллий арекет комитесининъ назарындан ничюнбир тюшип къалгъанлар. Юбилейге ич бириси даъветке лаякъкъ корюльмедиле. Бу, занымджа, догъру дегиль!

Дигер меселе. Бизим этрафлы билимли, эски зиялыларымыз Яхъя Байбуртлы, Асан-Сабри Айвазов, Осман-Нури Акъчокъракълы, Исмаиль Леман ве дигерлер Гаспринскийни итибардан тюшюрмей, онынъ гъаелерини 1927 сенесине къадар яшатып кельдилер. 1928 сенесинден сонъра Гаспринский ясакъ этильди. Эсерлери джыйылып алынды, якъылды, ёкъ этильди. Онынъ даиресиндеки буюк муаллимлеримиз къапатылды, къурушунгъа тизильдилер. Меним 15 яшында ильки язгъан эсерим Гаспринский акъкъындаки «Танъ бульбули» шиirim олды. («Яш къувет», 1927 с., апрель 15). Ярым асыр кечкен сонъ «Иблисининъ зияфетине даъвет» повестини яздым. Повесть севимли шаиримиз, инкылябий демократ Усеин Тохтаргъазынынъ яратыджылыкъ аятыны устазы Гаспринскийнинъ ильмий-эдебий фаалиети иле сыкъы багълы суретте къыска термеге тырыштым. Повестьнинъ эльязмасыны «Ленин байрагъы»нынъ сабыкъ муаррири Абселям Ислямовгъа бир макъсадсыз, окъумагъа бердим. Ислямов повестьни бегенди, эки болюгини «Ленин байрагъы»нда дердж этти. Сонъра Черкез-Али ве Урие Эдемова «Иблисининъ зияфетине даъвет» повестини китап шекилинде чыкъардылар. Повестни язув

ве нешир этюв меним ичюн гъает мешакъатлы олды. Чюнки Гаспринский къатмерли миллетчи, франсыз джасусы эсап этилип, тюркий халкъларны къаранлыкътан айдынлыкъкъа чыкъарув огърунда фааль курештиги ичюн «Терджиман» ве китаплары ясакъ этильген, озю бутюнлей дюньянынъ тышында кбалдырылгъан эди. Мен «Иблиснинъ зияфетине даъвет» эсеримни, Москвацензурасынынъ мукъавеметини сындырып, «Советский писатель» нешриятында рус тилинде бастырып чыкъардым. Китапны окъугъан чешит миллет мухлислеринден чокътан-чокъ яхшы фикирли мектюплер алдым. Бойлеликле, 1927 сенесинден берли табу моори астында булунгъан Исмаиль Гаспринскийни реабилитирледим. Секиз йылдан сонъ профессор Л. Климовичнинъ макъалеси чыкъты.

Теэссюф ки, 140 йыллыкънынъ тантанасыны тешкиль этиджилер мени де, къырымтатар эдебиятына 64 йыл хызмет эткен, дёрт айдан 80 яшына киреджек языджыны да Ватанымызгъа — устазнынъ юбилейине чагъырувны лаяйкъ коръмедилер.

Шамиль Алядин,
1991 с., март 19».

Бу ерде шуны да айтмакъ истейим ки, бизде чешит ерлерде Исмаил Гаспринскийнинъ ады ве сойады чешит тюрлю — де Гаспралы, де Гаспиралы, де Гаспринский деп языла. Бу хусуста Шамиль агъа юкъарыда кети-

рильген мектюбинен манъа айрыджа кягъыткъа язып ёллагъан мектюбинде шойле дей:

Исмаиль сёюнинъ сонъунда мытлакъа «ь» олмакъ керек. «Гаспралы» деп язманъыз. «Гаспринский» олмакъ керек.

* * *

Шамиль Алядиннинъ басылмай къалгъан эсерлери арасында Исмаил Гаспринскийнен багълы меракълы бир макъале бар. О, язы машинкасында 10 саифени тешкиль эткен ве 7 къысымдан ибарет олгъан, рус тилинде язылгъан «Родовая история Зухры ханум Акчуриной-Гаспринской» макъалесидир.

Макъаленинъ биринджи къысымыны кириш сёзю демек мумкюн. Экинджи къысымда Къырым дженкинден сонъ Акъчуринлер сулялесинде буюк денъишмелер олгъаны, Гаспринскийнинъ оладжакъ омюр аркъадашы Зухра ханымнынъ Къырымгъа келювининъ себеплери эм де онынъ Исмаил бей Гаспринскийнен насыл танышкъанлары акъкъында лаф кете.

Макъаленинъ 3-нджи къысымында Гаспринскийнинъ Бухара эмирининъ эм де Иран шахынынъ орденлеринен мукафатлануву, шу мунасебет иле берильген зияфет, анда Зухра ханым адына да насыл макътавлы сёзлер айтылгъаны хусусында тафсилятлы языла.

Дёртюнджи къысымда И. Гаспринский Русиенинъ янъы падишасынынъ коронациясынынъ тантаналарын-

да иштирак этмеге чагъырылгъаны, Гаспринскийнинъ анда булунуву, икяе олуна.

Бешинджи къысымда Симбирскте олып кечкен фабрикантларнынъ топлашуву, анда Юсуф Акъчурин эм де Гаспринскийнинъ де кельгенлери, Гаспринскийнинъ мусульман акъсакъалларынынъ кенъешине давет олунгъаны, бу ерде мусульман партиясыны тешкиль этюв меселеси бакъылып, онъа ёлбашчылыкъ япувны И. Гаспринскийге ишангъанлары беян этиле. Съезд Гаспринскийни партиянынъ ёлбашчысы этип сайлай. Акъчурин исе, онынъ киеви, янъы партиянынъ етекчисиге олгъанынен гъурурлангъаны акъкъында икяе олуна.

Алтынджи къысымда Петербургда «Нур» газетасы чыккъаны, «Иттифакъ-уль-муслимин» азаларынынъ Къурултайы насыл кечкени, онда Гаспринский ве Акъчуриннинъ иштирак эткени, Гаспринский партиянынъ тешкилятчысы олгъаныны, бу партиянынъ векиллери экинджи девлет Думасынынъ мусульман фракциясына киргенлери хусусында малюматлар бериле.

Единджи къысымда младотурклернинъ девлетни идаре этювге киришкенлери, бу мерасимде Гаспринский эм де Юсуф Акъчурин де иштирак эткенлери языла. Айны вакъытта Исмаил бейнинъ Индистангъа япкъан зиярети, Тюркиенинъ Русиеге къаршы дженк ачкъаны ве дигер вакъиалар акъкъында икяе олуна.

Къыскадан айткъанда макъаледе Гаспринский ве Акъчуринлернинъ бири-биринен багълы алда бир чокъ

муим вакъиаларда бераберликте иштирак эткенлери ве озь арекетлерини насыл координирлегенлери акъкъында икяе олуна.

Хуляса чыкъарып шуны айтмакъ мумкюн ки, языджы Шамиль Алядиннинъ иджадында бутюн вакъыт Гаспринский мевзусы муим ер тутып кельди. Бу илериде айрыджа тедкъикъатнынъ мевзусыдыр.

15.05.2011 с.

ИСМАИЛ БЕЙ ГАСПРИНСКИЙ.
«ТЕРДЖИМАН» ГАЗЕТАСЫ
ВЕ ОНЫНЪ 20 СЕНЕЛИК
ДУА МЕДЖЛИСИ

*(Шу тедебирнинъ иштиракчиси,
къазантатар эдебиятынынъ классиги
Фатих Каримийнинъ «Къырымгъа сеят»
эсеринден парча)*

Эр миллетте олдугъы киби, даа чокътан дегиль, бизим де ойле вакъытларымыз олгъан эди ки, матбуат, эдебият ве хусусан газеталар акъкъында миллетимизнинъ фикири гъает янълыш эди. Газета, эдебият ве умумен матбуаты джадиденинъ¹ неден баас эттигини, насыл файдасы олгъаныны ве насыл хызмет косьтергенини эм де оларнен мешгъуль олгъанларнынъ кимлер олдугъыны, неге чалыштыкъларыны

¹ Матбуаты джадиде — янғы матбуат.

анълагъанларымыз гъает аз эди. Ялынъыз рус мектеплеринде тасиль алып, бильги даиремиз кенишче олгъанлар бу хусуста догъру бир фикир саиби ола бильген эдик. Бизим миллетимизге реберлик эткен улемаи руханиямыз ве олар берген хата фикирлерни девам эттирип, медреселеримизде тасиль алгъан шегиртлеримиз ве авам халкъымыз матбуаты джадидеге къаршы олып, эдебияткъа ве газеталаргъа — мытлакъа лузумсыз¹ ве омюрни зая кеттириджи сафсата ве ялан шейлер назары иле бакъар, кендилери буларнен асла мешгъуль олмай ве мешгъуль олмакътан башкъаларны да къатиен четлештире ве атта базы мудеррислер газета окъугъан базы бир сийрек-сепелек шегиртлерини: «Башкъаларны да баштан чыкъарыр», — дее, медреселеринден къувмакъ дереджесинедже барып етер эдилер. Эр вакъыт ве эр хусуста, мытлакъа эскиликке мейиль берелер.

Нетиджеде эр дакъикъада янълышсалар да, эскилик козюнен бакъып, шериаткъа ве акъылгъа мунасебети олсун-олмасын, янъы ишлерге, янъы фикирлерге ве эр чешит янъылыкъларгъа нефретнен бакъалар. Хуляса: Не олса олсун, эскиликни — диндарлыкъ ве янъылыкъны — динсизлик сая эдилер.

Мудеррислер бутюн омюрлерини окъутмакъ иле, ве шегиртлер — йигирмишер, отузар сенелик омюрлерини медреселерде окъумакъ иле кечире эдилер. Ля-

¹ Лузумсыз — алякъасыз.

кин, тертип ве низам иле эм де бир фикирге эсасланып окъутылмагъаны ичюн, оджалар да, талелелер де окъутылгъан шейлернинъ не олгъанындан ве неге керек олгъанындан хаберсиз эдилер. Дегирменташ дѣндюрген огюз киби, айны бир ёлда кезелер, йигирмишер сене вакъыт кечирип, тек бир къач меселелерден баас этебиледжек киби, бир къач меселелер иле мешгъуль олгъанлары алда, тек шулар боюнджа аз бир шейлер бильгенлеринден сынава вакъытында ихтилафсыз¹ ве шубесиз бир джевап берамай эдилер. Бундан беш юз, бинъ йыллар эвельки вазиятке коре бельгиленген махдуд² бир даире черчивесинде доланып, керек олмагъан лакъырдылар ве манасыз мунакъаша ве итиразлар иле къыйметли вакъытлар зая кетмекте. Бунинънен итибарлары тюшип, эсасы ве маиети билинмегени ичюн дин кунъ-кунъден сѣнмекте, къанун табияткъа ве иджап замангъа³ мувафыкъ арекет этильмегени ичюн миллетнинъ аяты ве яшайышы кунъ-кунъден агъырлашмакъта ве атта бойледже даа девам этерек, тамырларында уюшкъан къанны медениет джедиденинъ зия ве арарети иле тазертилип арекетке кетирильмейджек олса, бичаре миллетнинъ зевал ве инкъыразгъа махкюм оладжагъы анълашылмакъта эди.

Ишлер шу дередже агъыр ве теэссюфли олгъаны алда, бойле, кене шу вакъытта бир адам мейдангъа

¹ Ихтилафсыз — къаршылыкъсыз.

² Махдуд — белли бир.

³ Иджап заман — заман талабына.

чыккып да, миллетке: «Сиз — къаранлыкътасынъыз: сизге — зия керек. Сиз хастасынъыз: сизге дева лязим», — дейджек олса, миллет о адамгъа душман назарыиле бакъмагъа ве: «Бизни акъсымлайлар», — дее, онъа къаршы уджюм этип, парча-кесек этмеге къадыр ве азыр эди.

Иште, шойле бир вакъытта къорчалайыджы Исмаил бей Гаспринский Багъчасарайда «Терджиман» адлыму-сульманджа ве русча бир газета теэсис этип, 1883 сенеси апрель 10-да ильк саныны чыкъарды. Ве газетанынъ ишбу биринджи санынынъ башында онынъ ёнелишини бельгилейиджи шу сёзлерни язгъан эди: «Газетамызнынъ неширине башладыгъымыздан окъуйыджыларымызгъа ифадемиз¹ шу ки, маишети медениеден² файдалы ахбар³ ве афкяр⁴ беяны лавазаматы миллиеден⁵ джемиети русы⁶ хабердар эйлемек «Терджиман»нынъ башлыджа хызмети оладжакътыр. Меслегимиз буюк ве кучътир. Бойле алда «бисмилля» иле ишке тутунып, акъикъат ве маарифет ичюн къалемге япыштыкъ. «Терджиман»нынъ дереджеи файдасы⁷ ве матлабына⁸

¹ Ифаде — анълатмакъ.

² Маишети медение — медений омюр.

³ Ахбар — хаберлер.

⁴ Афкяр — фикирлер.

⁵ Лавазаматымиллиеден — миллетке керекли шейлерден.

⁶ Джемиети русы — рус джемиетини.

⁷ Дереджеи файдасы — файда кетирюв дереджеси.

⁸ Матлаб — ынтылув.

мувафыкъ ёлда олып-олмадыгъы хусуста муакеме¹ — илериде олур. Ве бу муакеменинъ къадысы² биз ол-майджагъымыз ашкярдыр».

Юкъарыда беян этильгени киби, миллет ичюн газета теэсис этмектен макъсад — мал топламакъ, шурет къазанмакъ ве саире киби шахсий менфаат ве нефис гъарезликлери дегиль де, бельки миллетке нисбетен севги, Ватангъа, девлетке ве умумиетиле, инсанлыкъ-къа хызмет этмек эм де джеалет веремине мубтеля олгъан бичарелерге шифа беребильмек ичюн февкъульаде буюк бир гъайрет къойгъаныны эр бир адам тасдикъ этсе керек. Чюнки о вакъытларда миллет къаршысында, матбуат джадиде эрбабынынъ — мевта ювгъан бир молла ве джамини сипириджи бир мазин къадар да урьмет, итибарыёкъ эди. Эм де газета ве тюркий тильде язылгъан рисалелер ичюн акъча масраф этип, «гуния»-гъа кирмектен февкъульаде къоркъа эдилер.

Ойле экен, «Терджиман» газетасыны, саиби не ичюн теэсис этти? Ич шубесиз, зульмет джеалетте³ къаларакъ, кунь-куньден фелякетке юзь туткъан миллетни маарифет нуру иле ихъя этмек⁴ ичюн! Бунда ич де шек-шубе ёкътыр. Къальби гъайрет, дерт ве метанет⁵ иле толу олгъан Исмаил бей Гаспринский джеми муш-

¹ Муакеме — мунакъаша, фикир пайлашув.

² Къады — судья.

³ Зульмет джеалетте — джаиллик къаранлыгъында.

⁴ Ихъя этмек — тирильтмек.

⁵ Метанет — гъайрет.

кюлиетке¹ кокюс керерек ишке киришти. Ватангъа, девлетке ве миллетке севги ве садакъатнен, къарама-нане суретте хызметте йигирми сене девам этти. Бойле алидженап бир гъайрет саиби эр кеснинъ тебрик ве тешеккюрине толусынен ве сёзсиз ляйыкътыр.

Хастанынъ алыны билип тедавийлеген табиб киби, миллетнинъ дереджеи идрак² ве итияджына коре хитаб³ этерек, тамам сабыр ве себат иле миллетни тедриджен⁴ сагъламлыкъ саилине, яни маариф ве медениетке етеклемеси — «Терджиман»нынъ энъ буюк хызмети ве макътавгъа ляйыкъ меаретидир.

«Терджиман» шимдиге къадар, афтада ялынъыз бир дефа чыкъа эди. Колеми буюк олмадыгъы киби, мундериджеси де чокъ дегиль. Лякин, хызмети пек буюк олды. Миллет кендининъ джаиль, маарифке мухтадж олгъаныны корип, маариф ве медениеттен башкъа аят мумкюн олмагъаныны анълап башлады. Фикир уянды. Миллет — кендининъ хаста экенини, девагъа мухтадж олгъаныны, къаранлыкъта экен — ярыкълыкъкъа мухтадж экенини анълап башлады. «Терджиман»нынъ буюк хызмети де — будыр.

«Терджиман»ны теэсис этип, нешир этип башлагъан вакъытларда чекильген маддий ве маневий мушкюлик, табиий, пек чокъ эди. Мухтерем муаррир эфенди буларны бельки кендининъ терджимеиалында язар.

¹ Джеми мушкюлиет — бутюн мушкюликлерге, агъырлыкъларгъа.

² Дереджеи идрак — идрак этив дереджеси.

³ Хитаб — мураджаат.

⁴ Тедриджен — яваш-яваш, исрарлыкънен.

ДУА МЕДЖЛИСИ

1903 сенеси, майыс 4, базар куню, саба саат он-ларда, аркъадашым Хамитджан эфенди иле бирликте Исмаил бей Гаспринскийнинъ одасына дуа меджлиси-не бардыкъ. Даиресине кирильгени киби, къапунынъ сагъ тарафында — матбаа ве идареханеси, къапунынъ къаршысында кенди хадимлерининъ махсус одасы, оданынъ аркъа тарафында, мейва тереклери отуртылгъан буюк ве дюльбер багъчасы бар. Биз баргъанда, хадимлери къаршылаяракъ, бизни догъру багъчагъа озгъардылар. Багъчанынъ кениш ве мейданлыкъ бир еринде эки чадыр къуруларакъ, бирининъ астына, Къырым усулы иле аякъларны къавуштырып отурмакъ ичюн килимлер тешельген ве аля тюркийдже миндерлернен донатылгъан. Экинджисининъ астында рус мусафирлери ве мырзаларгъа отурмакъ ичюн скемле ве отургъычлар къоюларакъ, аля франка азырлангъан олып, биз баргъанда биринджи чадырда улема ве джуббели — сарыкълылар, экинджи чадырда картузлы, шапкели адамлар, мемурлар, рус ве мусульман зиялылары отура эдилер. Исмаил бей де, гъает ачыкъ юзь ве мемнюниет иле, мусафирлерни къаршыламакъта эди. Башта бир кендиси иле селямлашаракъ, меджлисни тебрикледик. Сонъра, башкъа мусафирлерге умумий бир селям берип, озюмизни такъдим

эттик. Истедигимиз чадырда отурмакъ ичюн Исмаил бей тарафындан бизге мусааде этильген сонъ, Багъ-часарайнынъ улемасы ве ерли халкъы иле якъындан таныш олмакъ ичюн, улемагъа махсус аля тюркийдже донатылгъан чадыргъа кирип отурдыкъ. Къавелер ве татлылар икрам олунды.

Эки чадырнынъ арасында маса узерине Русиенинъ чешит тарафларындан — мусульманлардан ве руслардан кельген тебрикнамелер, эдиелер, «Терджиман»-нынъ 20-нджи йылдёнюмине багъышлап нешир этильген рисалелер къоюлгъан олып, истегенлер оларны сейир этмекте, телеграмма ве мектюплерни окъумакъта ве бир тарафтан да эп мусафирлер кельмекте эдилер. Кельген тебрик телеграммаларынынъ сайысы — эки юзге, мектюплернинъ сайысы — учъ юзге якъын олгъаныны сонъ анъладыкъ. Олсун телеграммаларда, олсун мектюплерде бир чокъ мусульманларнынъ адлары олып, олар маариф хадимлерини ве маарифке хызметлери синъген инсанларны гъает шад этти. Чюнки мусульман къадынларынынъ ялынъыз киев иле къыз тоюна дегиль, бельки илим ве маарифет байрамына да иштирак эткенлери анълашылды. Миллетнинъ истикъбали, аяты ве менгулиги — къадынларымызнынъ элиндедир. Олар маарифли, тербиели ве ахлякълы олсалар, миллетнинъ истикъбали ачыкъ, ёкъ исе, миллетнинъ алы харап ве истикъбали бербаттыр.

Куньдюз саат он эки къарарларында, мусафирлер тамамиле джыйылгъан сонъ, Исмаил бей аякъкъа къалкъып, эр кеске хытап этерек, мухтасар ве ачыкъ суретте: Бугунъ «Терджиман» газетасынынъ йигирми сенелик дуа меджлиси олгъаныны ве узурьна тешриф этерек оны къуwandыргъанлары ичюн, мусафирлерге озъ миннетдарлыгъыны бильдирип, тешеккюр айтты ве улемагъа хатим Къуран иле дуа этмесини риджа этти. Намаздан сонъ улема меджлисинде Къуран хатим этилип, дуалар япылды. Сонъра емек берильди, нуткълар айтылды. Ишбу дуа куню вакъиасы «Терджиман»нынъ озюнде (1903 сенеси, майыс 11 тарихлы 18-нджи санында) тафсилатлы язылгъанындан, насыл кечкени окъуйджыларгъа беллидир. Лякин, «Терджиман»ны окъумагъанларгъа бир малюмат ве окъугъанларгъа бир даа хатырлатмакъ узъре, оны бу ерде айнысыны кетирмекни мунасиб коръдим. «Терджиман»да шойле язылгъан эди:

«ДУА КУНЮ»

«Сагъ ве селямет оларакъ, элимизге верильмиш газета имтиязыны бир къазагъа огъратмайып, миллетимизнинъ малюмат алмасына ве субъянымызнынъ¹ окъувьны енгиллештирмеге, элимден кельгени къадар хызмет эте кельдигимнинъ 20 сенеси шукра-

¹ Субъянымызнынъ — балаларымызнынъ.

неликнен, бир чокъ дост ве маариф севдаларынынъ иштираки иле, майыснынъ дёртюнде ихлясы дуаларда булундыкъ. Менджесине, пек мукъаддес олгъан шу кунъде къулларына къошулмыш шу къадар эхли ирфаннынъ кельмесинден янъыдан къуветлендим: лязим келирсе, янъыдан ишке киришмеге джесаретлендим. Мегер миллетнинъ муаббетинде хусусий бир улулыкъ ве кучъ бар киби къыяс эттим. Амма, шимди, ис эттим, корьдим, дженаб-ы хакъкъа бинъ бир кере шукюр.

Буюк Русиенинъ эр тарафындан шу къадар муаббет намелери¹, шу къадар тебриклер, шу къадар халис дуалар кельди ки, шу гузель адамларны насыл тешеккюрнен гонъюллерини алмакъны бильмейим... Бу къадар мектюплер аз киби, Троицк, Оренбург, Юкъары Урал, Къасым, Аджытархан ве Одесса мусульманларындан векиль оларакъ дуамызгъа дарульфунун талевеси Кендже Юсуфбеков, муаллим Бекир эфенди Эмекдаров, аджы Абдурахман эфенди Ахмеров, эдип Мухаммедфатих Каримов, мудеррис Абдурахман эфенди Гомеров, Хамитджан эфенди Гарабов (Арабов), къазы Абдурешит эфенди Ибраимов дженаплары тешриф буюрдылар. Шу къадар эдиелер, ядикярлыкълар кельди ки, «Аджеба! Мунаслигимденми? Бахтымданмы?» — деген суаль иле виджда-

¹ Наме — мектюп.

ным раатсыз олуёр. Эр алда, зияде мутеэссир¹, зияде мутешеккир² ве миннетдар оларакъ, джумленъизге чин къальптен теменна этем.

Исмаил.

«Дуа куню» — ашагъыда язылгъаны киби кечирильди.

Саат онда кешиш³ эфендиге яздыгъым риджана-меге бинаэн, рус кильсесинде матбуат фенининъ ид-жатчысы Ян Готенбергнинъ ве Русиезде матбааджы Фёдорнынъ истирахат рухларына дуа этильди. Бундан эки саат сонъра идареханемиз булунгъан багъчада хатм-ы келям (Къуран) ве усул диниямызджа дуалар этильди. Бу дуада — бир къач юз мусульман, он джадид мектебининъ бирер сыныф талесеси, рус, урум, караим, еудий джемиетлерининъ мутебер адамлары ве багъчанынъ бир тарафында, махсус азырлангъан чадырда бир чокъ мусульманлар булундылар.

Дуаларгъа гузель бир мукъаддеме оларакъ, янъы джами имамы, аджы Эмир эфенди илим, маариф ве матбуатнынъ эмиети ве инкишафына, осюв чарелерине аит гузель нутукъ сёйледи. Нутукъ ярым сааттен зияде сюрип, кемалат лисанияларына⁴ ве эфкяр

¹ Мутеэссир — бир де-бир шейнинъ теэссураты астында булунмакъ.

² Мутешеккир — тешеккюр айтмакъ.

³ Кешиш — христиан руханийси, папаз.

⁴ Кемалат лисанияларына — лакъырдыэтюв кямиллигине.

муневверлерине¹ эр кес шашты. Гъайр-ы ислямдан² олып, тюркий тильге ашна олгъанлар джемаат арасында бойле бир натыкънынъ олдугъы иле бизни тебрикледилер.

Сонъундан, бильги ве маариф тарафдары олгъан азрети император ве онынъ бутюн аилесининъ сагъ-селямет ве келеджеклери бахтлы олмасы эшкъына теменна этерек, махсус дуа окъулды. Мында булунгъан юзлернен мусульманнынъ ве субъяннынъ: «Амин!» деген шерефлев сеслери къаяларны, дагъларны титретти. Къаялар да: «Аминлерге «Амин» иле акс-седа къайтарды.

Экинджи дуа — къазанлы мерхум эдип ве нашир Абдулкъаюм эфенди Насыров иле къарабагълы мерхум эдип ве муаллим Сафаргали бей Валибековнынъ рухларына эм де эдебият иле тасиль ёлуна буюк хайриелери иле мешур олгъан сибирялы мерхум аджы Нигматулла бей Сайдуковнен оренбурглы аджы Абдулгъани бей Усеиновнынъ рухларына дуа этильди.

Учюнджи дуа илим ве маариф огърунда буюк ярдымлары иле мешур олгъан оренбурглы аджы Ахмет бей Усеинов иле бакулы аджы Зейналгъабидин Тагиев дженапларынынъ омюр икъбаллерини³ Аллах Тааладан тилемектен ибарет эди.

¹ Эфкяр муневверлерине — айдын фикирлиligere.

² Гъайр-ы ислям — ислям дининде олмагъан.

³ Икъбаль — эйи келеджек.

Бутюн инсанлыкъ алемине манасы белли олгъан мукъаддес амин бинъ агъыздан, санки дерсинъ, бир агъыздан чыкъкъан киби, кок юзюне янгъгырамакъта эди.

Дёртюджи дуа мында булунгъанларнынъ джумлеси ве узакътан тешриф буюрмыш мусафирлернинъ, махсус къурулгъан чадырда булунгъан эфенди ве ханымларнынъ сагълыгъы ве икъбаллери ичюн къылынды. Дуада булунгъан джемааткъа, лютфен буюрдыкълары ичюн тешеккюр бильдирип, Ташкенттен бахшыш кельмиш беяз йипек джуббени (чапанны) мен дуаны алып баргъан аджы Эмир эфендиге такъдим эттим. Дуаларнынъ сонъуна къадар кельген тебрик телеграммаларынынъ микъдары — эки юз къадар, мектюплернинъ микъдары юз учке барды. Русиеден, Къытай Туркистанындан, Хивадан, Ирандан, Мысырдан, Булгъарыстандан, Женевадан, Парижден, Нью-Йорктан ве дигер ерлерден тебриклер бар эди. Шеэрлер, джемиетлер, джемиет-и хайриелер, мектеп ве медреселер адындан язылгъан наме-и махсусалар¹, Къырым, Къазан, Закавказ халкълары ве Закавказ шейхульислямы киби мукерреметли² эфендилерден селямлар бар эди. Къазан джемиети хайрие ислямиеси апрель 26-да махсус топланып, наме-и махсус иле тебриклемеге къарар вермиш. Троицк шеэрининъ джемиет-и хайриеси биз бенделерини даимий ве фахрий аза сайлап,

¹ Наме-и махсуса — махсус мектюплер.

² Мукерреметли — урьметли.

васикъа ёллагъанлар. Петербург мусульманлары да бойле наме-и махсус гондергенлер. Озь джемиетимиз олгъан Багъчасарай мусульманлары йигирми сенелик дуамызны тебриклеп, топлангъан 2000 рубле параны такъдим этювнен бизни гъает месрур эттилер¹. Ишбу акъча — эскиргени ичюн къапатылмыш олгъан «Орта медресе»нинъ тажидине² такъдим этильмиштир. Аллах разы олсун. Саратов виляетинден мешур чуха³ ве юнь эшъя фабрикантлары аджы Эшмухаммед Дибирдиев ве онынъ бирадерлери окъутувда усулы савтия⁴ Багъчасарайдан чыкъкъаныны ве Багъчасарай муаллимлеринден — узакълардан кельгенлерге тельчын этильдигини⁵ хатырлап, муаллим эфендилерге бирер урбалыкъ чуха эдие этип, идаремизге гонъдергенлер. Кельген бир чокъ эдиелер арасында туджар муътеберлерден⁶ мешур маденджилер — Мухамметшакир ве Мухамметзакир Рамиев дженаплардан кельген къыйметли ве ренкли ташлардан япылгъан демет джумленинъ дикъкъатыны озюне джелъп этти. Ишбу таш ве маден демети — алтын, яшма, александрит, зумрют, аметист, хризолит, дагъ буллюри ве саире

¹ Месрур этмек — бахтлы этмек, къувандырмакъ.

² Тажид — янъартылув, гъайрыдан тикленюв.

³ Чуха — сукно.

⁴ Савтия — фонетика.

⁵ Телькъин этильдигини — анълатылгъаныны.

⁶ Туджар муътеберлер — урьметли туджарлар.

Урал ташларындан тертип этильген къыркъ фунтлукъ бир чечектир.

Дуа ве нутукълар биткен сонъ, дуада иштирак эткен джумле урьметли мусафирлерге — аля тюркий софралар, рус ве дигер мусафирлерге — аля франка — эки софра донатылып, емек берильди. Бу эснада, дуагъа ве тебриклемеге кельген чалгъы такъымы — сексен адам бир пешраф чалдыкътан сонъра, «Я худа хыфыз эйле падишайы!»¹ деген рус мунаджаатыны² чалдылар. Мында булунгъан джумле ихтирамнен аякъкъа къалкъып, мунаджаат биткен сонъ, текрар ве текрар: «Ур-ра!»лар иле дагъларны титреттилер. Айтылгъан бутюн нутукъларны, мектеплер адына субъянный окъудыкълары тебриклерни шимди дердж этмеге вакъыт да, имкян да ёкъ. Бу нутукъ ве тебриклерде, мектюплерде шу къадар чокъ дикъкъаткъа ляйыкъ фикирлер бар ки, джумлесини бир меджмуа шеклинде нешир эттирмек даа мунасиб корюльди. Акъмесджиттен кельген ресимджи Вознесенский бутюн джемаатны бир къач кере ресимге чыкъарып, истегенлер ичюн азырлап береджек олды. Акъшам ренкли фенерлер якъылып, меджлис отъкерильген ерде кеч вакъыткъа къадар субетлер кечирильди. Генчлерден базылары шиирлер окъудылар, базылары оюн тёшеп эглен-

¹ «Я худа хыфыз эйле падишайы!» — «Боже, царя храни!» йыры.

² Мунаджаат — гимн манасында.

дилер. Алынган мектюплернинъ ве тебриклернинъ мундериджеси пек ибретлидир. Миллет не дей, не истей — келеджек санымызда («Терджиман» газетасы козь огюне алына — **терджиман**) язармыз. Шимдилик, джумлеге текрар ве текрар тешеккюрлеримизни бильдиремиз».

Терджиме эткен А. Велиев

ГАСПРАЛЫ БАГЪЧАСЫ

Гаспралы багъчасына
Эктим мен терек.
Атамызнынъ рухуны
Яшатмакъ керек.

Кельген, кечкен отурыр
Талдасында, ве
Атамызны хатырлар
Сайгъы, севгиле.

Омюрини халкъ ичюн
Этти о феда.
«Терджиман»ы дюньягъа
Яйдырды зия.

Шаркъ ве гъарбны уянтты
Терен юкъудан.
Озюнинъ раатлыгъын
Этерек къурбан.

Гаспралы биз ичюн
Гъурур, ифтихар.
Эр бир енъишимизде
Онынъ руху бар.

Мен истейим гурьлесин
Устаз багъчасы.
Сабысыдай асрасын
Оны багъчаджы.

Тереклерде акс этсин
Устаз череси.
Чечек ачсын, кулюп турсун,
Дуюлсын сеси.

Багъчасарай дегенде
Аньсын халкъымыз
Гаспралы багъчасын.
Биз дуаджымыз.

А. Велиев
19.03.2015 с.

МУНДЕРИДЖЕ

Бизим ювамыз (<i>А. Велиев</i>).....	3
Исмаил Гаспринский	
ве кырымтатар бала эдебияты.....	4
Исмаил Гаспринскийнинъ земане окъуйыджысына	
белли олмагъан «Султанларнынъ кьонушмасы»	
публицистик эсери акъкъында	17
«Аль Нахда» газетасынынъ	
чыкъув ве чыкъмаюв себеплери	24
Къазах ве кыргъызларнынъ озгюнлигини	
къорчалавда «Терджиман» газетасынынъ ролю	38
Эки асыр башында	50
Исмаил Гаспринскийнинъ афоризмлери	63
Шамиль Алядиннинъ	
иджадында Исмаил Гаспринский	67
Исмаил бей Гаспринский. «Терджиман»	
газетасы ве онынъ 20 сенелик дуа меджлиси.....	77
Гаспралы багъчасы (<i>А. Велиев</i>)	93

Эдебий-бедий нешир

Аблязиз **Велиев**

СЫНЪЫРСЫЗ АЛЕМ

И. Гаспринскийнинъ иджадынен багълы макъалелер

Муаррир *Н.И. Бекиров*

Рессам *О.С. Ислямов*

Компьютер вёрсткасы *А.В. Веселов,*

Э.Э. Мустафаева

Басмагъа 03.03.2016 с. рухсет этильди. Бичими 60х84^{1/16}.
«Peterburg» гарнитурасы. Шартлы б. т. 5,58. Нешприят-эсап т. 3,75.
Колеми 6,0 б. т. Джеми 200 нусха. Сымарыш № 1/16.

КъДжДММ «И. Гаспринский адына Медиамеркез».

295048, Къырым Джумхуриети,

Симферополь ш., Трубоченко с., 23-а

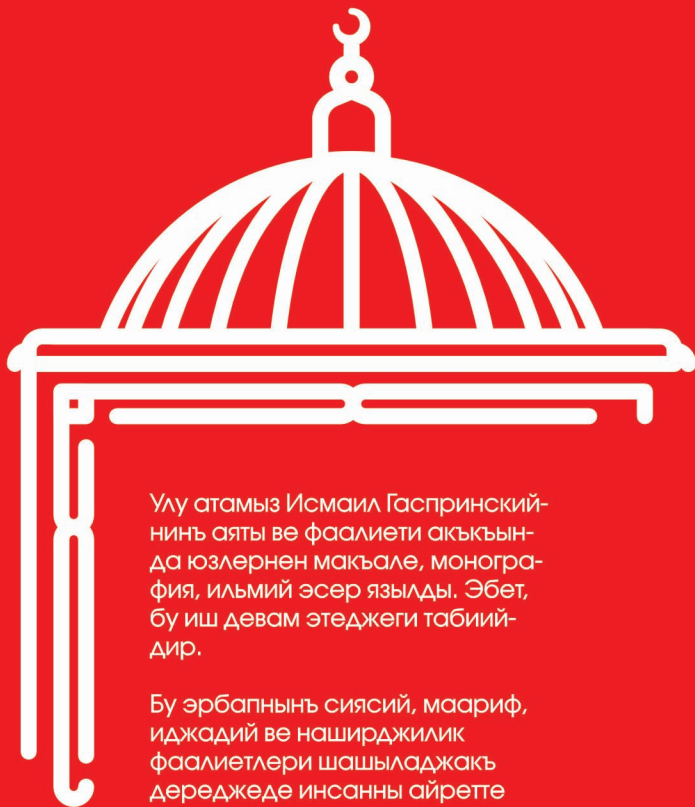
E-mail: mediacenter2015@mail.ru

ОГРН 1159102113455

ООО «Эльиньо» матбаа меркезинде басылгъан.

295006, Къырым Джумхуриети,

Симферополь ш., Ленина б., 5 /7

Улу атамыз Исмаил Гаспринский-
нинъ аяты ве фаалиети акъкъын-
да юзлернен макъале, моногра-
фия, ильмий эсер язылды. Эбет,
бу иш девам этеджеги табийи-
дир.

Бу эрбапнынъ сиясий, маариф,
иджадий ве наширджилик
фаалиетлери шашыладжакъ
дереджеде инсанны айретте
къалдыра.

63 йылыкъ къыскъа аяты дева-
мында онынъ япып етиштирген
ишлери юз бинълернен адамны,
онларнен мемлекетни гъафлет
юкъусындан уянтты, нидже-нидже
инсанларнынъ козьлерини ачты,
оларгъа джетемен йылдыз олды.

И. Гаспринский адына
МЕДИАМЕРКЕЗ

МЕДИАЦЕНТР
имени И. Гаспринского
Симферополь, 2016

АБЛАҢИЗ ВЕЛИК